

2012 Geestreiziger

2012 Geestreiziger

Deze week (28, 9 juli 2012) heb ik me intensief teruggebogen over het eerste deel. Ik heb het gevoel dat de onderzoeksopzet ‘klopt’. Het geproduceerde bewijst dat het voorbije jaar vruchtbaar is geweest. Ik vind dat ik op de goede weg ben en weet hoe ik daar op kan blijven. Daarom sta ik mezelf toe om wat meer te stretchen in de zone waarin het niet meer comfortabel voelt.

Dankzij de onderzoeksopzet (die ik blijf aanpassen) kan het project niet meer uit de rails lopen of omvallen. Door stretchen kan ik er wel iets aan toevoegen.

Allerlei dingen spelen zich af in en buiten mijn leven, binnen en buiten mijn blikveld, terwijl ik aan dit project werk. Sommige gebeurtenissen hebben daar niks mee te maken. Andere juist weer wel. Onwillekeurig ‘zie’ ik alle gebeurtenissen steeds in het licht van het onderwerp van dit project. Het is een gewoonte geworden om steeds in te schatten of ik gebeurtenissen wel of niet een plaats binnen dit project moet geven.

Jazz bassiste en zangeres Esperanza Spalding (North Sea, 2012) zegt terecht dat de werkelijke inspiratiebronnen buiten de comfort zone liggen. Daardoor kan de uitvoering ook iets bijzonders worden. Dit geldt niet alleen voor getalenteerde musici of voor mij zelf, realiseerde ik me. Is dit ook niet de gewenste houding die wordt gevraagd ten opzichte van de huidige aard en schaal van problemen? Als je het thema eenmaal ziet, kom je het in allerlei varianten tegen.

Eerst dit, als voorbeeld van het stretchen.

Na het uitlezen van *Congo* (van Reijbroeck, 2010) ben ik via Youtube allerlei Congolese, Afrikaanse, Chinese en weet ik niet wat al meer beelden bij die vreselijke geschiedenis gaan zoeken. Ik heb de gezichten van de ‘leiders’, van de kindsoldaten, van de slachtoffers gezien. Maar ook van de muzikanten die hun optredens door grote bierfirma’s laten financieren. En van de geestelijken die tijdens en na de kolonisatie voor het ‘goede’ zorgen. Wat ook weer waar is en tegelijk niet.

De zucht van georganiseerde enkelingen naar macht over en exploitatie van bijgelovige mensen speelt de boventoon doorheen de geschiedenis van Congo. Hoe erger de situatie is, hoe meer bijgelovigheid er loskomt, als middel om even te ontsnappen aan de dagelijkse ellende. Dat lees ik er in. Geloof en hoop om die ene dag ook weer door te komen.

De actuele situatie (juli 2012) in Oost Congo laat zien dat aan die ellende geen einde komt. De gevechten om de bodemschatten gaan als van oudsher gewoon door, maar met andere middelen en tussen andere partijen. Waaronder China dat als eerste het belang van dit continent in zag.

De nuchtere constatering op het einde van van Rijbroeck’s boek over de wijze waarop het centrum van de economische, politieke, culturele en sociale relaties zich mondiaal heeft verplaatst van de *europes-amerikaanse* naar de *sino-afrikaanse* as¹ zijn niet alleen woorden, maar betekenisvolle beelden en voorstellingen in mijn hoofd geworden. Terwijl ik op deze wijze aan het combineren van beelden en tekst bezig ben, voel ik mij een *geestreiziger*.

---

¹ Is de herstructurering van culturele ervaring niet veel beter te begrijpen in de tegenoverstelling van deze twee assen? Ongetwijfeld ook, maar dat is meer sociale filosofie dan wijsgerige antropologie (waarvoor ik de tegenoverstelling van psychologisch en neurologisch mensbeeld heb gekozen)

Eerder had ik al eens vanuit Aziatisch perspectief (Mahbubani) naar de Europese traditie gekeken en natuurlijk vanuit het Brazilië, Rusland, India, China perspectief. Op Google Earth kun je de gebieden en de steden 'zien' waarin zich onze actuele geschiedenis voltrekt. Ik kan rondlopen in de wijken van de metropolen in en buiten China waar mensen uit Afrika een toekomst zoeken. Met de op die manier van reizen met woorden en beelden gevulde geest kom ik niet om de vraag heen: 'maakt deze verschuiving van de mondiale as de cultuur van de moderniteit, als typisch europees-amerikaanse cultuur niet ontzettend irrelevant? zijn wij als dragers van die cultuur van de moderniteit zelf nog wel aan zet in het (her)structureren van culturele ervaring?'

'Aan de andere kant' van de tijd, bij de Middeleeuwen van Europa, loert ook een interessante stretch. Niet alleen door het lezen van het tweede deel van Mantel's roman over Cromwell (*Bring up the bodies*) ben ik met dat tijdperk bezig geweest (en met Erasmus en More). Dat is in een hoofdstuk al verwerkt. Maar dwalend in de boekhandel zag ik *De ontdekking van de Middeleeuwen* door Gerard Raets (hoogleraar Nijmegen, Wereldbibliotheek 2011, nu al 7^e druk) liggen². Een wonderbaarlijk mooie studie, lijkt me, over hoe Duitse, Engelse, Franse en Nederlandse geleerden allemaal hun eigen middeleeuwen hebben ontdekt. Maar ja, denk ik dan: moet ik daaraan beginnen? Waar zal dat weer niet allemaal toe leiden? Kan ik dat niet beter laten en me houden bij Wenen 1900? Over die tijd en plaats is net ook een roman door een Belgische auteur verschenen, Mieke de Loof, *De vijand van binnen*. Zij blijkt zelfs aan een 7 delige crimi serie te werken over de jezuïet Ignatz in Wenen 1914, waarvan dit het 4^e deel is. Ze is oud docente filosofie en schrijft deze serie in de zin van een archeologie van het kwaad, dat je moet willen zien als wat het is. Zoals Hannah Arendt dat eerder deed, zegt ze zelf. En als het dan toch om literatuur gaat, kan ik hier meteen wel Sebald's *De ringen van Saturnus* noemen, dat ik ook zag liggen. Een wandelaar op een meerdaagse tocht (ik meen in Surrey of in een van die andere typisch Engelse wandelgebieden) doordent tijdens die wandeling onze cultuur. Moet ik toch eigenlijk ook lezen als voorbeeld om te zien hoe je dat doordenken over cultuur kunt doen. Sebald is een heel geschikte auteur omdat hij van huis uit ook over de morfologie en de ordening van de ruimte schrijft.

Dan laat ik even het sneue Noorse relatiedrama in de sneeuw rond de kerst (*Sykt lykkelig; Happy, Happy* bij Lux) terzijde. Of toch ook weer eigenlijk niet. 3x2 mensen, twee stellen en twee jongetjes, een inlands en een geadopteerd uit het buitenland. Deze zonen van beide stellen versterken in het klein de misère van de twee volwassen stellen nog. Die zien niet (wij wel) dat het blanke jongetje (die natuurlijk zijn – later homofiel blijkende – vader in het stoer doen imiteert) het donkere jongetje tot slaafje maakt. De ouders zien dat niet omdat ze teveel met zichzelf bezig zijn en in de uithoek van het land waar slechts twee huizen staan, zijn ze sociaal op elkaar aangewezen. Het op de huid kruipen, het dagelijkse en absurde van het leven en van willekeurige mensen laten zien, maakt de film expressief. Daar moet je wel voor kunnen acteren en

---

² Op 11 november 2017 alsnog gedaan (12^e druk); in 2016 ook in het Duits vertaald en heeft daar goede kritieken. Terecht. Op 12 november lees ik (en kan ik instemmen met) een citaat van Frijhof: '( ) geschiedenis ( ) zoekt waar het verleden mij raakt en mij aanzet tot handelen' (p. 20). Mijn hechting aan geschiedenis vindt achteraf gezien in dit boek van betrokken geschiedschrijving een steun.

regisseren. Ik zit als nieuwsgierige tijdgenoot naar de Noorse samenleving te kijken, die me om verschillende redenen interesseert³.

Maar de film bracht ook een levensgevoel boven dat ik al sinds mijn puberteit heb. Het al genoemde absurde van de poging om iets van het leven te maken, terwijl mensen niet uit het materiaal lijken te bestaan dat daarvoor nodig is. Een proberen tegen beter weten in. Elke handeling bestaat uit een mengeling van hoop en wanhoop, van inzet om te ontsnappen aan de situatie (geluk) en berusting in het onvermijdelijke (ongeluk). Dat maakt het ook zo triest tegelijk. Zo vergeefs. Herinnering aan het absurde (Camus)⁴.

Accounting Esprit

Misschien is het dat wel wat we momenteel nodig hebben: accounting esprit. Beschikken we daar al lang over als cultuur van de moderniteit. Misschien hebben we dat verwaarloosd, is die esprit verbannen uit de wereld van cijfers en regels die ons vertellen hoe we ervoor staan. De muzikant benut die esprit wanneer zij in de jazz iets bijzonders wil laten horen. Ik stel me daarbij als niet-muzikant voor dat iets van tellen (noten, partituur) en techniek samen gaat met de vonk van het moment, de bezieling⁵. Die esprit verleent expressiviteit aan alle aanwezige menselijke kwaliteiten, laat een ziel horen.

Ik zoek antwoord op de vraag waarom de esprit verwaarloosd is, waarom met rekenen genoeg wordt genomen en stuit op Alan Turing's bezwerende motto: 'numbers never break their rules'. Getallen gedragen zich betrouwbaarder dan mensen. Rekentaal schept een eigen perfecte wereld. Wat je kunt uitrekenen hoeft niet te worden besloten (aldus Von Foerster, in Achterbergh en Vriens, 2009, 140, 141).

Overal waar die taal wordt gesproken, wordt aan die perfecte wereld gewerkt.

Actueel voorbeeld van 'alles berekenen' is het verschijnsel dat de wielrenners van de Sky-ploeg die de Tour de France 'schoon' willen rijden op wetenschappelijke en systematische wijze begeleid worden. Daar zit een plan achter. Aan de hand van het eindeloos verzamelen en analyseren van gegevens over trainingen en wedstrijden wordt stap voor stap, jaar na jaar, per renner gewerkt aan onoverwinnelijkheid. Ook van de tegenvallers wordt geleerd. De begeleiding weet alles van elke renner, alles wordt geregistreerd om individueel nóg beter te kunnen programmeren, trainen en presteren. Bij hun volle bewustzijn noemen de wielrenners zichzelf ratten in het laboratorium⁶.

---

³ Zie mijn eerdere bespreking van Kjaerstad's trilogie in *Wat romanschrijvers lezers aandoen* (2007). In oktober 2013 portretteert Stine Jensen Noorwegen in een documentaire reeks voor Human over Scandinavië. Mét daarin Nina Witoszek bij wie ik ooit (via een vriendin) in Oslo logeerde en die nu bekend is met haar boek *The Origins of the Regime of Goodness* (2011) over Noorwegen.

⁴ Zie ook Robert C. Solomon, Camus's *L'Étranger* and the Truth (1978), in idem: *From Hegel to Existentialism*, Oxford 1987, 246-261. En Maurice Natanson, Albert Camus: Death at the Meridian, in idem, *Literature, Philosophy and the Social Sciences*, The Hague, 1962, 141-155.

Er zijn op dit moment, ook in Duitsland, nogal wat nieuwe biografieën van Camus en zijn boeken liggen ook weer overal. Op 7 november 2013 wordt zijn 100^e geboortedag herdacht.

⁵ Op 20 november 2012 lees ik in Ian McEwan's *Suikertand* (2012), p. 268: 'Terwijl ik in het donker op de slaap lag te wachten, bedacht ik dat ik nu iets van de inventie begon te begrijpen. ( ) Bijna net zoiets als koken, dacht ik slaperig. In plaats van de hitte die de ingrediënten transformeert, is er de pure inventie, de vonk, het verborgen element. De uitkomst was meer dan de som der delen.'

p. 269: 'Het geheim school erin hoe ze tot iets samenhangends en geloofwaardigs werden vermengd'.

⁶ Worden topprestaties alleen geleverd door mensen die 'gedachteloos' zijn (Robben's gemiste penalty, Messi, etc.). Mindfulness streeft hetzelfde na? Gaat het er nu juist niet om stil te zijn om dieper te kunnen denken (hoe erg dat soms ook kan zijn?). Gedachteloosheid is ook Arendt's kwalificatie van Eichmann.

Rekenen veronderstelt regels net als cricket, tennis, poëzie. En niet te vergeten: organisaties. Bij accounting esprit denk ik: om met regels überhaupt om te kunnen gaan, om er uit te kunnen halen wat er in zit, om te weten wat je met cijfers moet doen, heb je 'esprit' nodig. Denk aan de eerder al aangehaalde uitspraak van de bassiste/zangeres: je moet een idee hebben (de beste willen zijn is niet goed genoeg: je moet op jouw eigen manier de beste willen zijn).

Het lijkt alsof die 'esprit' komt *nadat* de regels zijn gevormd, nadat de cijfers zijn geproduceerd. Maar het verwarrende is natuurlijk dat die 'esprit', die ideeën, er eerst moeten zijn om de regels te kunnen bedenken. In de muziek is de regel 'do, re, mi' universeel, zelfs wanneer mensen in het Chinees over deze noten praten. Elke componist gebruikt die regels om te componeren, elke musicus gebruikt die regels om de muziek van een partituur af te lezen.

In een masterclass van maestro Mariss Jansons viel mij op dat de dirigent alleen zijn interpretatie bijdraagt. Door het helder structureren van een werk voor de uitvoerende musici inspireert hij hen of maakt ruimte om inspiratie tussen dirigent en orkest uit te wisselen, zodat een geheel ontstaat waarin ze allemaal hun deel leveren.

Zonder dirigent kan het orkest dat werk ook spelen, maar dan moeten ze nog naar elkaar luisteren (geven en nemen) om tot een interpretatie te komen.

Zet een jonge, slecht Engels sprekende, getalenteerde Chinese dirigent voor het orkest en het zal (ondanks de taalhandicap) zijn inspirerende leiding omzetten in een uitvoering die hen zelf ook verbaast (en de maestro evenzeer).

Orkesten, ook in de jazz, bestaan uit de beste musici uit alle windstreken, die alleen de muziktaal opperbest hoeven te kennen om de top te kunnen halen en daar te blijven. In allerlei genres en muziekstijlen. Onder goede leiding, dat betekent: een solist of dirigent met kennis (regels) van een werk en met het vermogen de toegang tot het door de componist er in gestopte goede idee (esprit) voor de uitvoering ervan te ontsluiten.

Accounting Esprit geldt voor vele praktijken, van muziek tot sport. In alles wat wij organiseren. Is mijn vermoeden juist dat elk probleem boven een bepaalde schaal in een praktijk – denk aan de Turing machine die in WO II uiteindelijk de enigma code hielp breken – om juist deze accounting esprit vraagt? Is recenter het dankzij heel veel (reken)kracht opsporen van het laatste Higgsdeeltje in de Large Hadron Collider, daar niet eveneens een voorbeeld van? Ook dat leek ooit een onhaalbaar idee, zowel wat betreft bouwwerk (waar 25 jaar aan gewerkt werd) als wat betreft transnationale samenwerking. Het oplossen van structuurvraagstukken die tot de crisis hebben geleid in bijvoorbeeld de financiële wereld (Barclays, Libor) niet een daarmee vergelijkbaar probleem? Of met het werken aan wetenschappelijke doorbraken zoals het kweken van organen, het bouwen van de supercomputer, voedsel halen uit stikstof en het overbrengen van grote hoeveelheden informatie met zo min mogelijk fouten (De Groene 24.05.12)?

Als je al onze huidige crisisvraagstukken bij elkaar denkt, is het vanzelfsprekend dat bij dat schaalniveau veel mensen de neiging hebben veiligheid te zoeken bij een enorme variëteit aan illusies. Reli-business, spiri-business die o.a. in Afrika floreert maar ook om ons heen in de bladen die we lezen, de winkels vol Boeddha beelden etc.

Om het met Arendt te zeggen: hoeveel druk weerstaat een mens tussen verleden en toekomst om niet uit het heden weg te willen springen naar dingen waarin je kunt geloven? Verdringt dat de 'esprit' om samen te gaan nadenken in het gerekte Nu over de vormgeving van wat mensen samen delen om de vraagstukken te kunnen oplossen?

Filosofische inspiratie

Op een ochtend beland *Tijdschrift voor Filosofie* (jg. 74, nr 2, juli 2012) in mijn brievenbus. Artikelen over Spinoza. En een voordracht van Stegmaier: hoe te leven met nihilisme? Voor mijn project scan ik besprekingen en streep de volgende passages aan: 396, 397 Roberto Esposito: de naam van deze Italiaanse filosoof lees ik voor het eerst, ik zie dat drie boeken van hem nu in het Engels zijn vertaald: *Immunitas* (oorspr. uit 2002, vertaling 2011), *Bios* (uit 2004, vertaling 2008) en *Communitas* (uit 1998; nwe editie 2006; vertaling 2004). Uit de recensie door Stijn de Cauwer: Het filosofische project van Esposito gaat eerst en vooral uit van het groeiende belang van ‘immunitet’ in de moderne maatschappij. ( ) Esposito onderzoekt in dit boek de domeinen wet, religie, wijsgerige antropologie, politiek en biologie. Niklas Luhmann had reeds geschreven dat de wet de functie vervult van een immuniteitssysteem. Esposito⁷ toont ( ) aan dat de wet paradoxaal iets bevat van datgene waartegen het de maatschappij zou moeten beschermen: geweld. ( ) de hedendaagse ontwikkelingen in de medische technologie en biotechnologie dwingen ons tot een drastisch herdenken van het ‘zelf’, het ‘individu’ of de categorie ‘mens’. De mens wordt steeds afhankelijker van externe, ‘niet-menselijke’ apparaten en implantaten. Wijst naar gedeelde immuniteit waarin deze afhankelijkheid is erkend, die de plaats inneemt van afgescheiden immuniteit.

372, Freed, *Robert Musil and the Non-Modern* (ook recensie door Stijn de Cauwer) – Centraal in dit boek is Musil’s begrip *Essayismus*, wat niet alleen een discursieve stijl is maar ook een levenshouding. Het essay laat een vorm van precisie toe in domeinen waar men niet preciezer kan zijn.

373, Lepers, *Baudrillard* (recensie Paul van Tongeren) – [object verdwijnt steeds meer of verliest aan betekenis] zodat alleen nog maar een subject overblijft ( ) samenleving die verdampt in een massa van narcistische individuen

391, Dworkin, *Justice for Hedgehogs* (verwijst naar nog een ander soort denkers dan naar de twee die door Berlin zijn onderscheiden: egels – groot idee - en vossen – evenzovele ideeën, evenzovele werelden)

395, Boomkens, *Erfenissen van de Verlichting* (door Daniël VandeVeire)
Erfenissen van de Verlichting is opgebouwd rond grote thema’s: cultuur als conflict; moderniteit, stedelijkheid & technologie; cultuur, kunst & media; cultuur & globalisering en, tot slot, Verlichting, postmodernisme & verder. ( ) De taal van Boomkens is acuraat zonder te technisch te worden

398, Delsol, *L’âge du renoncement* (door Jacques de Visscher)
( ) een koel en onverschillig opgeven van aanbiedingen of gegevens uit de filosofische, politieke en religieuze traditie. ( ) In de wijsbegeerte van waarheid naar bruikbaarheid en van kennis naar verhaal; in de politieke democratie: van de erkenning van de pluraliteit naar de consensus; in de religie: van het dogma van het geloof naar de wijsheden van het leven; in de tijdservaring: van de lineaire temporaliteit naar de circulariteit; in de ruimteervaring: van het gevestigd zijn over de decompositie heen naar het veilige schuil- of toevluchtsoord. ( )

---

⁷ Zie ook de bespreking eveneens van De Cauwer, van *Third Person* van Esposito, in TvF 2013/2, p. 400

Uit deze bespreking betrek ik volgende zin ook op mezelf:

Oudere mensen die een groot belang hechten aan historische gegevens en aan gebeurtenissen en tendensen die ze uit eigen ervaring kennen, menen soms breuken van recente datum te zien die we eigenlijk geen breuken kunnen noemen, omdat dat ‘nieuwe’ zich al lang in de ontwikkelingen aankondigde. ( )

Delsol durft het aan van een nihilistische overgangperiode te spreken waarbij we een grote schoonmaak houden en ons Sisyphus, Camus achterna, als gelukkig voor te stellen { maar die zin loopt niet, is iets weg gevallen }

319-338 Stegmaier, *Wie leben wir mit dem Nihilismus?*

Nietzsches Nihilismus aus der Sicht einer aktuellen Philosophie der Orientierung

Over de filosofie van de oriëntering schreef Stegmaier in 2008 een boek en in 2012 schreef hij ondermeer een boek over Nietzsches bevrijding van de filosofie⁸.

In dit artikel geeft Stegmaier eerst een historisch overzicht van het paradoxe denken van het sofistieke naar het nihilistische Niets: van Gorgias als reactie op Parmenides’ denken van de eenheid van zijn en denken tot en met Nietzsche als reactie op Hegel en alle anderen vòòr hem. De notie van tijd is de grote worsteling, daardoor is in alles een ‘nog niet’ of ‘niet meer’ denkbaar. Met iets wat er niet is, niets is.

Stegmaier sluit bij Luhmann’s begripsvorming over paradoxen aan⁹. Paradoxen ontstaan door het maken van onderscheidingen. Distincties hebben een andere zijde (322), zagen we al eerder. Elke bepaling maakt een alternatieve, tegenovergestelde bepaling mogelijk:

‘( ) wie die, zu sagen, wenn nichts ist, ist das Nichts und ist zugleich nicht’.

Volgens Nietzsche is, moedig en illusieloos beschouwd, de waarheid van het leven (tegenover een geloof aan een waarheid aan gene zijde van dat leven),

‘eben seine ‘Ziellosigkeit’ ( ), und erst wer sich das, mit allen Konsequenzen, eingestehen kann, wäre wirklich beim Nihilismus angekommen’ (326).

In de tweede paragraaf stelt Stegmaier de vraag hoe we met het nihilisme omgaan, wanneer we eenmaal accepteren dat we, zoals Nietzsche vaststelde in het nihilisme zijn aangekomen. We kunnen het op de wijze van het identificerende denken doen. Maar daarmee verlaten we het nihilisme weer (maar: zie Arendt, *Denken*, 225). Er is een andere wijze door Stegmaier in de filosofie van de oriëntering systematisch ontwikkeld.

‘Vielleicht können wir uns ja heute, ein Jahrhundert nach Nietzsche, schon mehr an Nichts im Sinn von nicht zu Vergegenständlichem, sich Entziehendem ( ) zutrauen’ (327).

We kunnen leven met het nihilisme omdat we sinds twee eeuwen steeds meer over oriëntering spreken – overal waar we spreken (alledaags, media, wetenschap) en ook in de filosofie waarin begrippen als kennis, weten, waarheid, verstand teruggetreden zijn achter het oriënteringsbegrip. Stegmaier’s artikel sluit aan bij de door Delsol (zie boven) geconstateerde ‘nihilistische overgangperiode’ waarin wij ons bevinden. De (her)structurering van culturele ervaring zou je moeten zoeken in het spanningsveld van *oriëntering* en *desoriëntering* (als het Niets van de oriëntering).

---

⁸ De bijdrage heeft hij als college gegeven in een reeks over Nietzsche bij Paul van Tongeren in Nijmegen (op 20 maart 2012). Van Tongeren zelf heeft Nietzsche’s nihilisme bij elkaar gezet en becommentarieerd in *Het Europese nihilisme. Friedrich Nietzsche over een dreiging die niemand schijnt te deren* (Vantilt, 2012).

⁹ Zie noot 14 in het eerste deel [oude indeling]. Zie m.b.t. de rol van nihilisme ook Kroniek over *All Things Shining* van Dreyfus en Dorrance Kelly.

Wat is dat: oriënteren? Wie zich oriënteert schept speelruimte, kan zich ergens aan houden of niet, kan iets op verschillende manieren zien, ergens voor of tegen zijn, beschikt over speelruimte als individu die zelf verantwoordelijk is. Op die wijze laten speelruimten het niets en de tijd in de oriëntering toe.

‘Orientierung ist die immer neue Leistung, sich in immer neuen Situationen zurechtzufinden und etwas mit ihnen anzufangen’ (327, 328).

Wie zich oriënteert loopt echter ook permanent het gevaar van desoriëntering, die kan oplopen tot angst, vertwijfeling en depressie. Een principieel gevaar van het nihilisme is dat we ons met het ongewisse uiteen moeten zetten. Voor de speelruimte die we hebben gewonnen moeten we die prijs betalen.

Hoe de *anti metafysische* oriënterings-filosofie de nihilist te hulp komt, wordt in een 10 puntenproces vol paradoxen, weergegeven:

- (1) oriëntering begint met in het ongewisse een houvast te zoeken, met een *standpunt* (ergens *staan*: politiek, moreel, esthetisch, wetenschappelijk) en zich vanuit andere standpunten met dat standpunt bezighouden, er de blinde vlek van opsporen (paradox: je *hebt* het standpunt en tegelijk *niet*);
- (2) de waarneming vanuit een standpunt is begrensd door *horizonnen* die echter ook bewegen (met de tijd) en niet een andere kant hebben, maar grenzen aan het ongewisse, aan het niets; tussen standpunt en horizon vormen *perspectieven* het gezichtsveld, geven de waarneming een houvast en omdat je niet boven een perspectief uit kunt kijken, blijven tegelijk andere perspectieven mogelijk;
- (3) door perspectieven worden in een gegeven situatie allereerst *Anhaltspunkte* gegeven (opstap/uitstap plaats), je stopt er even bij het zoeken naar oriëntering, houdt ze bij je terwijl je verder zoekt en zo maak je speelruimte, ook wat betreft beslissingen (stopplaatsen zijn echter niet definitief, daarom weer paradoxaal);
- (4) het liefst kom je tot een *overzicht* van alle opstapplaatsen, maar hier geldt de paradox van de bomen en het bos, zeker als de oriëntering onder handelings- en tijdsdruk staat. (Daarom) ‘laufen die Orientierungsprozesse, die Sichtung von Anhaltspunkten einer Situation, die Entscheidung für bestimmte von ihnen, die Oszillation, um aus ihnen Übersicht zu gewinnen, in der Regel blitzschnell, unwillkürlich und kaum bewusst ab’ (331); (Je bewust worden van de oriënteringsprocessen betekent òfwel er moeite mee hebben, òfwel filosoof zijn, òfwel dat beide van toepassing zijn).
- (5) door *tekens* te gebruiken versnellen oriënteringsprocessen enorm (je kunt dingen in je geheugen markeren en in voorkomende gevallen opnieuw gebruiken) alle talen behoren tot de oriënteringskunst als ‘teken’kunst, als symbolische kunst om de wereld af te korten;
- (6) tekens onderscheiden en door de bepaling van die tekens kom je tot *begrippen* (verwijzing naar Luhmann: in de wetenschappen worden de begrippen op doelgerichte wijze bepaald)
‘Begriffe aber ergeben sich aus Unterscheidungen, die immer eine andere Seite haben und damit Alternativen offenhalten (332) ( ) ‘auch und gerade wenn mann sich *nicht* für sie entscheidet’ blijven de alternatieven ongewis en daarmee in het Niets
Zo blijven we, ook en wanneer we begrijpen, werken aan het Niets en kunnen we het Niets nooit open maken;
- (7) in de veelsoortige alledaagse manieren van *denken* die we kennen (die niet tot het logische denken beperkt zijn), gaat een heel spectrum van met elkaar verweven oriënteringsmodi schuil (denken *aan*, *terugdenken*, *vooruit* denken, *zich in een ander indenken* etc.); aan alle denken gemeenschappelijk is dat het proces van waarnemen afgesloten wordt (dat geldt ook in wetenschap en filosofie) en daarmee ontstaat distantie van de situatie en van tijd;
- (8) waar gedacht wordt veronderstellen we een *denker*, iemand die een of andere identiteit aanneemt (in de filosofie: metafysisch als substantie of kritisch als transcendentiaal subject) maar in feite zijn dat allemaal oriënteringsbeslissingen waarvan alleen de oriëntering zelf enig ‘subject’ kan zijn;
- (9) in de *interactie en communicatie* met anderen ontvangen wij identiteiten, in het leven van alledag is het meeste van onze oriëntering een *oriëntering op de oriëntering van anderen* en in de ongewisheid en met de risico’s van onze eigen oriënteringen zijn we geneigd het anderen na te doen (volgend);
- (10) *souvereine oriëntering* is het laatste station in oriënteringsprocessen: het bijna gedachteloos het beste weten welke beslissing je moet nemen is het stabielste houvast (een routine totdat die routine niet meer werkt, dan treedt desoriëntering op dat gepaard gaat met angst en vertwijfeling)

‘In unserer hochdifferenzierten Welt differenzieren sich in unsere Orientierung unterschiedliche Orientierungswelten mit unterschiedlichen Routinen aus. Die Zeit und ihr Nichts, die schlechthinnige Ungewissheit, die sie mit sich bringen, die Ungewissheit die die Metaphysik aus der Orientierung ausschliessen wollte `heilt` auch. So leben wir nicht nur *mit* der Zeit und ihrem Nichts, sondern auch *von* der Zeit und ihrem Nichts (337)¹⁰.

Oriënteren in perspectief van vriendschap

In de week van 13 augustus (week 33) heb ik mijn eigen tekst tot nog toe herlezen. 's Avonds met vrienden op het terras gezeten en over allerlei onderwerpen gesproken die in de buurt liggen van waar ik mee bezig ben. Maar over deze tekst zelf, heb ik geen woord gezegd. Toch blijkt ieder van ons (hoog opgeleiden – dat maakt verschil) zichzelf soortgelijke vragen te stellen. Ongeacht leeftijd of positie, gezin en drukke baan, tijdtekort of juist met een zee van tijd om na te denken.

De buitenwereld stimuleert ons om de vraag te stellen in welke wereld je op dit moment leeft – of in welke wereld je (klein) kinderen leven. Je fietst door de stad waar je 20 jaar geleden zelf studeerde en ‘ziet’ hoe de nieuwe studentengolf in jou slechts een moeder met kinderzitjes langs ziet fietsen. Als ze je al zien, want ze zien de stad niet zoals jij die nu ziet. Nota bene: jouw stad, waarin jij vroeger net zo niets ziend hebt rond gelopen. De positieverschuiving opent een andere blik op je leefwereld. Wat zich eerder aan het oog onttrok is op de voorgrond gekomen, trekt je aandacht, houdt je bezig.

De vriendschap geeft ons een gedeelde ervaring als achtergrond om twintig jaar terug in de tijd te gaan. Leeftijdsverschillen voegen de mogelijkheid toe om te herinneren hoe het was toen jij zo oud was of hoe het zal zijn als jij zo oud bent als je vrienden nu. Veel verder ga je met het gesprek in de tijd niet.

Tenzij je een ervaring uitwisselt over het lezen van een bekend boek uit een heel andere cultuur (Rinpoche). En elkaar dromen vertelt waarvan je je afvraagt hoe die nou in hemelsnaam in jouw onderbewuste zijn terecht gekomen. Dan verschuif je de positie op een andere manier. Iemand vertelt hoe uit passages in het boek wordt herkend hoe je vroeger als kind was en daar nu, in je leven en werk, het volledige tegendeel van bent geworden. Maar nog steeds in contact staat met dat kind en de echtheid van onthecht kunnen zijn. Het schrille contrast ervan met je huidige behoefte om toch tenminste op hoofdlijnen een overzicht te hebben van wat we gaan doen, valt je op. Natuurlijk: omdat er zoveel andere dingen tegelijk moeten. Maar dan toch.

Je kan in vriendschap ook samen, zonder de exacte kennis waar Robbert Dijkgraaf over beschikt, praten over je eigen nietigheid in moleculair opzicht, als onderdeel van een geheel dat zich steeds weer opnieuw samenstelt uit dezelfde moleculen. Wat misschien de oorsprong is van jouw dromen over je leven onder de Egyptische farao's of over het verlicht worden in een kamer met engelen waar een zwarte gedaante uit jouw lichaam stapte. Als je over al dit soort zaken in vriendschap met elkaar kunt praten, is mijn terughoudendheid om over mijn eigen tekst te praten, merkwaardig. Al zijn er wel gronden voor te geven.

Gisteren was dat allereerst een zekere teleurstelling over de resultaten na een jaar. Ik ben blij dat dit allemaal in die bladzijden staat, dan hoef ik dat niet meer te onthouden. Maar

---

¹⁰ Documentairemaker John Appel (ook van de documentaire over André Hazes *Zij gelooft in mij* uit 1999) opent het IDFA festival dit jaar met *Wrong time, wrong place* over de rol van toeval en lot (aan de hand van het drama op Utoya in 2011, waarbij 69 (of 77?) doden vielen)

het moet voortdurend verbeterd worden. En dat gebeurt ook. Mede daarom heb ik later de dialoog in hoofdstuk 4 geschreven: als een fictief gesprek achteraf.

Ook heb ik geleerd de richting te volgen waarin het gesprek zich beweegt tussen de mensen aan tafel, op de manier waarop ze op dat moment in hun vel zitten, met wat hen beweegt. Ik ben wat terughoudender geworden en nieuwsgieriger naar wat anderen bezighoudt. Zoals het gevoel bij de een inmiddels twintig jaar verder te zijn en te weten hoe je op die eerdere leeftijd je stad hebt ervaren, je leven leefde. Die ruimte levert de verhalen op die tussen vrienden de banden versterken, herkenning en oprechte nieuwsgierigheid in elkaar verdiepen. Geheugen maken waarmee je de volgende keer verder kunt als je elkaar weer ziet. Je oriënteert je verder op elkaars oriëntaties.

En toch: juist omdat het vrienden zijn zou niks fijner zijn dan met hen in mijn project te duiken. Ze te laten meedenken over wat ik me bij dit project voorstel en de vragen en twijfels die ik erbij heb met ze te delen. Om hulp en om voorbeelden vragen die ik kan opnemen. Het liefst die het tegendeel aantonen van wat ik wil beweren: ik heb behoefte aan kritiek en suggesties voor verbeteringen. Maar ja, vanuit het beeld dat ik heb over wat hen interesseert, acht ik slechts enkele stukken de moeite van hun spaarzame tijd en aandacht waard. Ik zeg niet: hier heb je mijn tekst, zoek zelf maar uit of er iets in zit dat jou interesseert. Dus hou ik het voor me, heb het er niet over, zwijg. Wat een paradoxaal gevoel oplevert omdat dit is wat me van 's morgens vroeg tot 's avonds laat bezig houdt. De poging een nieuwe deur in mijn hoofd te bouwen is, in termen van Stegmaier, het verbouwen van mijn *perspectief* tussen mijn *standpunt* en mijn *horizon*. Het vriendengesprek is een voorbeeld van een oriënteringsproces met bijna alle ingrediënten uit het 10 puntenproces. En: het resultaat wat nu op papier staat is reëel, is wat je mag verwachten na een jaar werk aan een project dat vijf jaar nodig heeft. Dus: kom aan!

....een dag later

15 augustus kwam langzaam op gang, maar bood mij juist daarom de rust en ruimte om buiten mijn beoordeling van gisteren over het manuscript te blijven. Zojuist was nummer 4 van *Filosofie* over filosofie en psychoanalyse binnen gekomen. De Vos' artikel (p. 15-21) las ik omdat hij een boek *Psychologisering in tijden van globalisering* (Garant, 2011) heeft geschreven dat in de lijn lijkt te liggen van de twee mensbeelden (all pervasive psychological; all pervasive neurological). 'De prefix neuro lijkt eindeloos inzetbaar' (p. 15). Overigens een lastig artikel om te lezen.

Via de literaturopgave van De Vos kwam ik het artikel 'Zien en Zijn' over Merleau-Ponty's fenomenologie op het spoor (TvF 1997/2). En door dat erbij te pakken zag ik een boekbespreking door Monica Meijnsing én door Ph van Haute samen over een boek van Stefaan Cuypers (*Persoonlijke aangelegenheden*) – een bijdrage aan de descriptieve metafysica, een analytische wijsgerige antropologie. Ik heb het meteen toegevoegd aan de te bestuderen benaderingen in de wijsgerige antropologie (Bieri/Mercier).

Toen ik weer terugkeerde naar het *Filosofie*-nummer zag ik daarin het artikel van Leon de Haas over Henk Oosterling, respectievelijk over vakmanstad Rotterdam (website) en over de daarachter liggende relationeel filosofische inzichten:

Een mens is geen identiteit maar een knooppunt in een netwerk van relaties, in beide steeds veranderend, bemiddeld door media, inter-esse (het zijn van het tussen). Zij-sprong: dat had ik bij het boek over het Ondertussen moeten inbrengen, interessante filosofie over het tussen, die ik al kende van Oosterling's lezing in de LevenOrganisatieFilosofie cyclus.

Een mens heeft relationele vaardigheden nodig om relaties te kunnen ontwerpen (eco-sociale cirkels). Illusie ontmantelen dat je jezelf moet zijn via wat je consumeert. Je moet niet over het innerlijk praten, of over talenten, maar over relaties, netwerken, praktijken.

Dezelfde middag heb ik wel spontaan gepraat over waar ik mee bezig ben. In het ziekenhuis, tijdens het plaque onderzoek. Ik neem deel aan het onderzoek van de afdeling Fysiologie (Maria Hopman, in dit geval Martijn Maessen) naar de verschillen tussen actieve sporters boven de 55 jaar mét en zonder hartinfarct.

Elke keer als ik daar voor een van de onderzoeken kom is mijn systolische bloeddruk (wanneer het hart het bloed in de ader pompt) hoog (>180) en mijn diastolische (andersom) bloeddruk altijd goed (80).

Verklaring: laat iemand in doktersjas mij aan een analyse- of testapparaat leggen en de bloeddruk schiet omhoog. Dat gebeurt ook bij de cardioloog als ik op controle moet. Onlangs bij de huisarts niet. En ook niet wanneer ik zelf gedurende een langere periode thuis de bloeddruk meet, meerdere keren per dag, op vaste tijdstippen.

Ze zeggen wel dat je bloeddruk niet kunt voelen, maar in dit geval, tijdens dit onderzoek, 'voelde' ik al van te voren dat mijn bloeddruk hoog was. Niet alleen een doktersjas werkt bloeddruk verhogend, ook puur enthousiasme en de inspiratie waarmee allerlei nieuwe denklijnen in mijn hoofd rond spelen doen dat.

Het dubbele gevoel dat ik bij ziekenhuizen heb, heb ik nou ook bij de cultuur van de moderniteit.

Onderweg naar het ziekenhuis toe fietsend, denk ik: stel je voor dat die medische zorg er niet is als je iets hebt. Dat de samenleving de kosten niet kan opbrengen die bij een kwalitatief goede zorg horen. Of dat de medici nog niet zo ver zijn op het gebied waar jij iets hebt. Maar ik denk ook: ik ben blij dat ik die zorg nu niet nodig heb. Ofwel: ik ben en blijf onder de indruk van wat de medische zorg presteert én daarom tegelijk bang voor wat ze tijdens een medisch onderzoek kunnen tegen komen. Ik wil gewoon niet alles weten.

Wat betreft de cultuur van de moderniteit zijn principes als de tweewaardige logica, het streven naar berekenbaarheid én het blijven uitoefenen van kritiek, het verwerven van kennis én het ruimte houden voor onwetendheid, de pogingen tot beheersing in het licht van het aanvaarden van onbeheersbaarheid, het combineren van verlichting én romantiek, het door reflectie ontwikkelen van zelfkennis mij allemaal eigen.

In mijn professionele werk ben ik in mijn doen en laten vanaf het begin (jaren '60) in de zin van Oosterling eerder een 'knooppunter' geweest dan iemand die probeert een authentieke identiteit te zijn. Natuurlijk heb ik ook aan reflectie over mijn innerlijk gedaan en doe ik dat nog steeds (of dwingen stemmingswisselingen me daartoe), maar ik ben nooit erg gevoelig geweest voor de psychologische kennis en adviezen daarover. Ik beschouw mezelf meer als een project van vele zielen (Nietzsche), als een in zich gelaagd en gefragmenteerd iemand, als verschil, zowel in het binnen als in het buiten, dan als een eenheid.

Eén van de onderzoeksassistenten vanmiddag in het ziekenhuis vroeg: 'jij bent toch filosoof'? 'Ja, antwoordde ik, en ik weet dat één extra bloeddruk verhogende factor het enthousiasme is over wat ik vanochtend heb gelezen en nu allemaal door mijn kop spookt'.

Ik ben het verschil tussen identiteit en knooppunt maar eens op hem en een paar andere aanwezige jonge assistenten gaan uittesten. ‘Zoals jij bij mij het plaque gehalte onderzoekt en de functie en structuur van bloedvaten zelfs op de monitor kan laten zien, zo denk ik na over de crisisplaque in de bloedvaten van onze cultuur. Alleen heb ik daarvoor niet zo’n mooi scan apparaat als jij om direct allerlei data te verzamelen, die ik naderhand kan analyseren’.

Ik heb uitgelegd dat mijn vondst van deze ochtend, bestaat uit de tegenoverstelling tussen persoonlijkheid als identiteit en als knooppunt (met in deze laatste een veel prominentere rol voor het lichaam dan bij de eerste). Ofwel, en dat is het bruggetje naar de wisselwerking tussen lichaam en geest terwijl ik aan de machine lig waarmee mijn lichaam onderzocht wordt: wij zijn steeds een knooppunt van relaties en het hangt elke keer van onze vaardigheden op die knooppunten af wie je bent (en of je je daarbij goed voelt). En niet van psychologische kennis waarmee je je innerlijk hebt onderzocht, of iets weet over de werking van stimuli op je gedrag of van fysieke reacties van mensen in ziekenhuissituaties.

Ik zag de assistenten het verschil tussen identiteit/bewustzijn en knooppunt/relaties tot zich door laten dringen. Ze vroegen zich af: hoe doe ik dat eigenlijk zelf wanneer ik met mijn werk en opleiding bezig ben of erbuiten: met collega’s, patiënten, vrienden? Kortom: mijn onderzoek heeft daarbuiten stof tot nadenken geleverd. Goede kans dat ze vanavond met vrienden over dit voorbeeld en deze vraag gaan hebben.

Tweede orde waarnemingen?

In deze laatste week (35) van augustus zet ik in de tussentijd gemaakte aantekeningen in het document. Het hele document is nog weer eens door mijn handen gegaan. Ik heb verbeteringen aangebracht. En geprobeerd alles nog eens op een andere manier te zeggen. Zo is een fictieve dialoog tussen lezer en schrijver ontstaan.

Uit de aantekeningen blijven twee verwerkbare ideeën over die ik wil uitschrijven.

Het eerste idee kreeg ik al nadenkend over het interview met Rinnooy Kan bij zijn afscheid als voorzitter van de SER per 1 september (NRC 25082012)¹¹. Hij focust op de huidige overgang van de overlegeconomie van een mooi verleden naar een onduidelijke toekomst. De eerder maatgevende tegenstellingen kapitaal/arbeid, links/rechts, voor of tegen radicale verandering zijn ingewisseld tegen tegenstellingen als introvert/extrovert, nationaal/kosmopolitisch, grenzen/grenzeloos, laag/hoog opgeleid.

In het geval van de SER of van soortgelijke instituties in de overlegeconomie verschuiven die fundamentele onderscheidingen:

1.0 jaren ‘50 tot 1985: centralistisch;

2.0 1985 tot 2005/2010: gedecentraliseerd én cohesie op nationaal niveau;

3.0 2010 tot 2035: hervorming werknemers-werkgeversrelaties (zaken met elkaar willen blijven doen, vertrouwen en draagvlak herwinnen, mensen betrekken) steeds verder weg van de kapitaal/arbeid tegenstelling en in een veranderende transnationale context.

Instituties zijn tot zelfreproductie in staat zolang de ‘onderscheidingen’ reproduceerbaar zijn waaraan ze hun bestaansrecht ontleen. Alleen zo kunnen ze voortbestaan als verzameling van handelingsregels en gedragspatronen met een specifieke functie. Zijn de

---

¹¹ Hij wordt opgevolgd door de ex McKinsey Benelux topman, en eveneens slapend D66 lid, Wiebe Draijer (werktuigbouwkunde, Delft; vader was rector magnificus in Twente)

reflecties van Rinnooy Kan op de stelselveranderingen in de tijd en op de dat stelsel funderende onderscheidingen niet identiek met wat Luhmann bedoelt met tweede (of zelfs derde, zie Luhmann, 1996, 103; 157) orde waarnemingen? Als waarnemingen van blinde vlekken in de eerste orde waarnemingen?

Ook die tweede orde waarnemingen zijn gebaseerd op onderscheidingen. Hoe reflecteer je op die blinde vlek in de tweede orde waarneming? Door de laatst mogelijke derde orde waarneming? (zie boven). Wat gebeurt er dan precies?

Nog een stap verder ligt de vraag of (her)structurering van culturele ervaring zich op analoge wijze laat onderzoeken. Als verandering van het netwerk van instituties (of van koppelingen tussen sociale en psychische systemen), dat wil zeggen: cultuur. Is één van de kenmerken van de actuele (her)structurering dat centrale instituties in een bepaald subsysteem zichzelf niet meer reproduceren omdat de funderende categorieën en alle erbij horende (taal)rituelen en gewoonten van instituties vervagen?

Het vanzelfsprekende bestaansrecht van de institutie (de distincties die zij maakt, het nut, de werking en machtsmiddelen, het gewicht van degenen die namens haar spreken, kortom de effectiviteit van haar structuren) is gaandeweg aangetast.

Op dit moment is het zo dat het symbolisch systeem (Cassirer) en de regels van de overlegeconomie niet krachtig genoeg meer zijn voor de oriëntatie van gedrag. Het maakt mensen vatbaar voor populisme en het is te verwachten dat integriteitskwesaties¹² en conflicten waar nog geen regels voor zijn, dus ook bemiddeling niet mogelijk is, steeds meer op tafel komen. Staan we aan de vooravond van een nieuw sociaal akkoord dat de relaties opnieuw moet waarderen?

Meer technisch is de vraag wat de rol is van tweede orde waarnemingen bij de opschoning van het onderscheid dat de blinde vlek is van de eerste orde waarnemingen respectievelijk bij het zoeken naar nieuwe, effectieve eerste orde waarnemingen. Dat zou dan het positieve, opbouwende deel zijn van de (her)structurering van culturele ervaring.

Een mens als Rinnooy Kan voor wie bestuurlijke verantwoordelijkheid een waarde is, beschouwt optimisme als een morele plicht. De huidige scheiding tussen mensen die vatbaar zijn voor het populisme omdat ze alleen nog weten wat ze niet willen en de kloof met uitzicht hebben op wat deze mensen wel willen, vraagt volgens Rinnooy Kan om een herwaardering van de ‘civil society’ (‘middenveld’).

Daarin is met enige verbeelding een Erasmiaanse ‘tussenwereld’ tactiek herkenbaar. De vraag kan nu worden gesteld: welke begrippenparen of tegenstellingen vervagen nog meer als indicatie van de zich voltrekkende (her)structurering van culturele ervaring? En welke begrippen (paren-dichotomie of rhizomen-paradox) zijn verboden van nieuwe instituties en structuren?

Misschien komen die helemaal niet uit de hoek die je verwacht. Bijvoorbeeld van roman schrijvers. In Diepzinnige gedachte nr. 14 (p. 243-248) in *Elegant als een egel* van Muriel Barbery (*L'élégance du hérison*, 2006; ned. vert. 2008, 6e druk 2010) reflecteert Paloma, 12 jarig intelligent hoofdpersoon, naast de andere hoofdpersoon de conciërge Renée die Tolstoi leest, op de vraag waarom jongeren in de Franse voorsteden auto's in brand steken. Haar antwoord: omdat ze tussen verschillende culturen heen en weer geslingerd

---

¹² Inderdaad doet zich dit fenomeen momenteel in allerlei (gekoppelde) subsystemen van politiek en ruimtelijke ordening en vastgoed, van politiek en onderwijs etc. voor. In week 43 (oktober 2012) worden er zelfs plannen gelanceerd voor een ‘landelijk integriteitsbureau’ (een beetje vergelijkbaar met de nationale raad voor de veiligheid?)

worden (247) en met onverenigbare geloofsovertuigingen worstelen. Wanneer je geen cultuur meer hebt ben je geen beschaafd dier meer, maar een wild beest. ‘En wilde beesten steken dingen in brand, moorden en plunderen’. En in één verder gaande ademtocht: alle personen in haar eigen chique omgeving gedragen zich als primitieven die in magische rituelen geloven (wat de zwakte van hun eigen cultuur aantoont...).

Dit bracht me op de gedachte dat (her)structurering van culturele ervaring zo iets is als tot de ontdekking komen dat je geen houvast (de eerste drie stappen van Stegmaier) meer hebt aan de tot dan toe gangbare instituties en systemen. De ervaring min of meer tussen de brokstukken ervan door te zakken, misschien met heftige en tegenstrijdige gevoelens voor het ene en het andere. Dat vergroot de gevoelens van verwarring alleen maar en ook moet je nog meer moeite doen om een doel te bepalen, richting te kunnen blijven geven en niet mee te waaien met allerlei winden (populisme), ergens de zin van in kunnen blijven zien of actiever: betekenis te verlenen, zelfs als je weet dat het onbegonnen werk is.

Op 21 september 2012 zagen we (daarom?) dat social media het vacuüm van het ‘richting kunnen geven’ vullen: de opkomst naar het Facebook feestje in Haren was enkel door afgelasting niet meer te stuiten. Alle media lieten verslaggevers ter plaatse berichten, zodat de aandacht ervoor alleen maar toenam en de spanning over de mogelijke afloop ook. Jongeren zonder feestdoel én met vernielzucht hadden ineens een doel. Ze waren jury en deelnemer tegelijk in deze door hen zelf georganiseerde show. Ze waren verzekerd van een internationale media coverage waarvoor ze in andere gevallen eerst individueel langs een hele hoop screentests en programma’s met ‘battles’, ‘contests’ en ‘survivals’ zouden moeten. Velen zouden afvallen. Maar nu niet.

Je baseren op feiten of op frasen, met in het uiterste geval van mislukking: wanen over de werkelijkheid, psychosen.

Tot slot een notitie over een recent mij opvallende parallel tussen presidentskandidaat Mitt Romney (aanbeden vader, mormoon, sterke geloofsovertuiging) en president Woodrow Wilson (zie Freud en Bullitt, 1967) met eveneens een aanbeden vader, presbyteriaan, die nooit twijfelde en zeer godsdienstig geloofde in zijn uitverkoring door God – zelfs zo dat hij daardoor feiten niet onder ogen wilde zien. Zonder geloof in de Goddelijke Voorzienigheid zou hij, dacht hij, gek worden. “Misschien was dat wel waar” voegen Freud en Bullitt daar aan toe (p. 23). Misschien is het maar goed dat Romney geen president wordt. Hoewel hij perfect ‘matcht’ met de Amerikanen die hun heil in de reli-business zoeken en vinden.

28 september 2012

Zo moet het hoofdstuk dat ik nu ga schrijven maar heten, dacht ik gisteravond (in bed) lezend in Connie Palmen’s *Logboek*. In haar geval vormt het logboek een bedding voor de woeste stromen van haar gemoed, voor rouwtaal over de verloren beminde (Hans van Mierlo). Het is de laatste vorm waarin zij na zijn dood nog over een verdeeld zelf kan schrijven. Elke stap in het leven is voortaan de gevangene van een woord dat begint met on-, ont- en zo verder. Omdat het bestaan met de ander samen ophield en zij op zichzelf en aan zich zelf overgeleverd alleen weet hoe ze moet werken: dat is schrijven. Ze is slechts middel om schrijvend te leven, niet om te bestaan. Samen met hem werd dat schrijvende leven wel tot ervaring van bestaan geheeld.

Haar schrijven heeft omgekeerd zijn leven van een demon verlost en hem verzoend met verlangens waaraan hij koesterend leed, voordat ze samen waren. Die demon, dit koesterende lijden, kwam voort uit iets dat van Mierlo in zichzelf opriep ('roeping'). Hij wilde grootse werken verrichten, de norm zijn. Hij gebruikt zelf het woord pretentie daarvoor en betreurt dat hij de middelen niet heeft (niet voor toegerust is) om die pretenties waar te maken.

Na zijn dood vindt Palmén daarover een briefje dat een worsteling met een enorm existentieel dilemma aantoont: is het leven de moeite van het leven waard als je beseft wel de roeping maar niet de middelen te hebben?

Deze romantisch lijdende 2e persoon is lange tijd door van Mierlo verborgen achter de 1e persoon die alles komt aanwaaien en pretentieloos door het leven lijkt te gaan. Niemand kent zijn andere kant of verwacht van hem dat hij zich over die 2^e persoon uitspreekt. In de liefde met de schrijfster treedt die 2^e persoon wel naar buiten. Zij is in staat haar fictie te vermengen met het leven, zij wordt het middel voor zijn roeping.

Haar taalvermogen verlost zijn 2^e persoon uit het lijden aan zijn onuitspreekbaarheid. Het bestaan met pretenties wordt tastbaarder dan ooit tevoren. Met haar als toegevoegd middel geven ze samen, in taal en liefde, vorm aan een gedeeld, ondeelbaar bestaan.

In deze specifieke, particuliere ondeelbaarheid raakt dit duo de universele norm (de pretentie van) mens te zijn aan. Met alles van het goede, het schone en het ware wat daaraan vast zit - vanuit het in staat zijn tot het kwade, het lelijke, de valsheid. Alles binnen de uitersten van overgave en zelfvernietiging, van blind vertrouwen en verraad¹³.

Na de gemeenschappelijke ervaring soms, heel even, die pretenties van bestaan te hebben aan geraakt, is het verlies ervan des te onverdraaglijker. De sublieme eenheid van aan elkaar tegengestelden die complementair zijn, is weg. Van de schrijver, vijand van de club, die de pen oppakt en een judas is (20), omdat hij een onvermogen om te spreken, openhartig te zijn heeft (64). En van de spreker die openhartig is en tegen niemand spreekt, verpubliceert is (23).

Als hij schrijft over wat zij samen delen wordt zij woest: de schrijver is bang om zelf verraden te worden (72). Dat zou bij leven de eenheid al vernietigen – al bestaat die eenheid slechts in het besef van de eindigheid ervan. Alleen de dood mag dat doen. Daar kan niemand tegen op.

Het lijkt Palmén zelf niet zo (15), maar voor mij is dit de onderliggende vorm, de structuur die de zinnen onderling verbindt. Ze schrijft, omdat het bestaan met die ander haar die vorm aanreikt. Dat ze de vorm dit keer niet zelf bedenkt, zoals ze gewend is als schrijver te doen, is voor haar een schokkende ervaring en vergroot het lijden. Dit is de enige structuur waarin zij hun geheel nog een keer kan laten voortbestaan. Fictie van het ongedeeld zijn kan maken¹⁴. In de rouw raakt de schrijfster / filosofe de absolute kennis (73), de genadeloze helderheid van het definitief altijd zo-zijn. De ultieme filosofische pretentie wordt waargemaakt, maar de prijs is onmenselijk. Schrijvend kan geen betekenis meer worden gegeven aan de hel van de werkelijkheid. Het is waar, maar biedt geen troost.

---

¹³ Zie pagina 86, voeg ik enkele uren later toe aan het voorgaande. 'Lucifer en Judas, dat ben ik'

¹⁴ Ook dat heb ik goed ingeschat. Pagina 88: met 'de macht van de taal' in de literatuur schept Palmén het voor altijd en wint het van het voorgoed voorbij dat de 'vraatzucht van de dood' met zich mee brengt

Palmen is te slim om vanaf dat punt in het boek niet toe te geven dat ze de tekst is gaan structureren zoals een schrijfster doet (72) en aan de analyse van zijn persoonlijkheid te beginnen (prins in zijn hoofd, verliteraturen, 77).

Maar belangrijker (voor mijn project) is hun ruzie over taal.

‘Ik zeg tegen hem dat hij de taal gebruikt om de werkelijkheid te verfraaien en weg te maken, terwijl ik de taal beschouw als een instrument om de werkelijkheid te doorgronden en te ontrafelen. Hij zegt dat ik precies hetzelfde doe met mijn strenge ballotage, met mijn kritiek, met mijn oordeelslust, met mijn apodictische stellingen. “Jij maakt ook de werkelijkheid weg,” zegt hij, “maar jij valt aan vanaf de andere kant”’.

Hoe eens ben ik het met haar standpunt. En met zijn kritiek. Misschien is het verstandig om in het vervolg ook verschillende filosofische talen alleen nog maar te zien als verschillende manieren om de werkelijkheid weg te maken. Of is dat al een invulling onder nihilistisch voortekenen?

Aan Van Mierlo’s briefje over zijn verborgen gehouden 2^e persoon kan niet teveel gewicht worden toegekend. Als het slechts een krabbel was over pretenties en middelen, opgeschreven na een avond drank in een neerslachtige bui, dan was die krabbel zo raak als die ene minimale lijn op dat schilderij. Daarom is het mooi van Palmen om het briefje helemaal open te vouwen in de context van haar logboek en van dit gedeelte bestaan.

Dat is de voorstelling die ik na ruim 70 bladzijden lezen in Palmen kan opschrijven. Voorstelling die residu is van momenten, gisteren, vandaag, waarin ik probeerde om die voorstelling te construeren. Schoorvoetend. Want het lijkt toch te intiem om je voorstellingen te verwoorden over de wonden in het leven van anderen. Maar dan had ik dit boek dicht moeten laten. Nu het open is stroom ik vol met beelden bij woorden die Palmen geeft aan haar ervaring en haar lot. In de voorstelling herschrijf ik (mijn) beelden en (haar) woorden naar mijn taal.

Ik zal uitleggen waarom ik dezelfde titel¹⁵ voor dit hoofdstuk kies als Palmen. Daar gaat (ging) een heel ander proces achter schuil dat zich in mij afspeelt sinds ik in mijn onderzoek terecht ben gekomen op de kruising van systeemtaal en kroniektaal.

Zonder systeemtaal kan ik niet denken en praten met mensen die goed nadenken over ontwerpvragestukken, met mensen die praktisch werken aan structuurverbetering in allerlei organisaties en de oplossing van crisisproblemen.

Maar ik heb kroniektaal nodig om het schrijven te oefenen over gedachten die ik heb over (her)structurering van culturele ervaring, waarvan die crisisproblemen, ontwerpvragestukken en praktische verbetertrajecten volgens mij deel uitmaken.

En jawel hoor, later die middag lees ik dat Palmen via Corn. Verhoeven’s boekje *Leedwezen* (1971) zich realiseert dat ze door ‘het schrijven gewapend (raakt) met

---

¹⁵ In oktober 2012 is ook Harry Mulisch’ *Logboek*, bijgehouden tijdens het werken aan *de Ontdekking van de hemel*, uit zijn literaire nalatenschap gepubliceerd. Dat geeft mij het gevoel dat ik het hoofdstuk (en dit tweede deel) dan maar niet meer zo moet noemen – omdat het dan zo modebewust aan doet. De recensies over hoe Mulisch in zijn eigen universum rondliep, zijn niet best. Dat scheelt weer. Elk logboek heeft een eigen, multifunctionele, waarde in deze tijd, denk ik.

verstand. Er valt geen kroniek van de rouw te schrijven zonder te willen weten hoe het voor anderen is, zonder samenspraak met andere schrijvers' (79)¹⁶.

Zonder mezelf te willen vergelijken met Van Mierlo's worsteling en met Palmen's constructie achteraf, zie ik nog een andere parallel met mijn ervaring tijdens het werken aan (her)structurering van culturele ervaring.

'*Algemene cultuurkarakteristiek = pretenties die we niet waar kunnen maken*' (Palmen, 2011, 60), schreef Van Mierlo in 1990. Elk bestaan brengt pretenties met zich mee en cultuur laat zowel zien dat we die pretenties niet waar kunnen maken als wel de herinnering aan die pretenties levend blijft houden voor wie daar gevoelig voor is. Dus ben ik blij dat Palmen in haar logboek erover schrijft. Schrijvers, politici, professionals, ieder die het volle bestaan zoekt, doet dat met pretenties.

Over pretenties

20x20

Ulbo de Sitter kennisinstituut – bespreking casus Psycho Sociaal Centrum Leuven
Na afloop het gesprek met Hans K. ('ik kan me er nog niet precies een voorstelling bij maken', maar sommige van zijn vragen raakten de kern en sommige van mijn voorbeelden riepen direct instemming bij hem op).

Ik heb dit *Logboek* nodig om zulke ervaringen als aan de ene kant Palmen lezen en aan de andere kant concrete ervaringen met collega's samen te kunnen blijven verwerken.

De stukken die ik eerder schreef over literatuur en filosofie, over professionals en organisatieontwikkeling, zie ik wat betreft hun inhoud, toonzetting en perspectief als bijdragen aan een wijsgerige antropologie. Een van mijn vele inspiratiebronnen is Adorno en Horkheimer's *Dialektik der Aufklärung*. Over Adorno en Heidegger over moderniteit, artikel Früchtl in *Krisis* 2006/4.

In deze tijd is zo'n antropologie onder heel andere voorwaarden actueel en zelfs nodig, inclusief de kritische inzet van dat denken ten opzichte van de culturele en economische context en het denken zelf.

In een professioneel zowel breed als diep ontwikkeld vakgebied is zo'n antropologie een vanzelfsprekend referentiekader, een voedingsbron voor de reflectieve professional en voor de maatstaven waaraan we die reflectie oriënteren.

---

¹⁶ Pas na de dood van Marie, dochter van, op 29 juni 2011, schrijft Palmen in 11 weken (tot 11 september) alles over de laatste weken van Van Mierlo. Bij 7 maart 2011 (p. 227, 228) staat dus tekst die pas maanden later echt geschreven is. Schrijver en filosofe spannen zich daar in uit te leggen waarom dit logboek geen literatuur wil worden. Er staat dat het aan maakwerk ontbreekt dat fictie is. De inerte passiviteit van het lijden doet de rest. In fictie vermeerdert de werkelijkheid zich met inhoud dankzij de structuur die de schrijver eraan geeft. Rouw vernauwt betekenis, werkelijkheid herinnert je niet aan betekenissen maar aan het verlies van het puur sensuele.

De schrijver vergist zich. Zonder de ervaring van de eenheid, en de structuur die uit dat gedeelte bestaan is overgebleven, zou ze er nooit op deze manier over kunnen schrijven.

Dat is wat betekenis in het bestaan kan zijn en die gaat elke fictie, elke filosofie ('verschillende manieren om de werkelijkheid weg te maken') gelukkig te boven.

Daarmee zal de mateloos waarheid zoekende en in Judas gespecialiseerde, lijfelijke Palmen geen tante zus worden. Innerlijke illusies, een narcisme van onnoemelijke proporties dat hier en daar in de tekst mij tegen de borst stuit, zullen blijven strijden met het spelen van de rol als 'het nationale publieke kind van Nederland' (volgens van Mierlo, 152). En nog meer literatuur zal op kunnen leveren.

Over geschiedenis: filosofische posities van Runia in *Krisis* 2006/3 (discontinuïteit; metonymie; inventio; mogelijkheid, waarschijnlijkheid, noodzakelijkheid).

Over Runia: Bos en van Vree in *Krisis* 2006/4. Vooral van Ankersmit (narratief idealisme; substituerende representatie à la kunst; ‘ervaren’ van geschiedenis).

Zie bespreking van Ankersmit's *Sublime historical experience* (Stanford) in *Krisis* 2006/4, p. 66 (zie 113). Harry Jansen's boek *Triptiek van de tijd* (zie TvF 73/3, 2011, p. 611)

Over kunst Het nieuwe denken over kunst - voorbij het postmodernisme?

Er is een behoefte aan een nieuwe manier van denken over kunst. In een wereld die voortdurend verandert, worden we gedwongen onze manier van kijken naar kunst, cultuur en esthetiek opnieuw te overwegen. Hoe past hedendaagse kunst in een wereld geteisterd door economische, politieke en ecologische crises? Wat is de functie van kunst in de huidige maatschappij? Doet kunst er nog toe, en zo ja, op welke manier dan?

Al een aantal jaren wordt er in de kunst in toenemende mate de terugkeer van affect, sociaal en politiek engagement, optimisme en ambachtelijkheid herkend. Er lijkt voorgoed afscheid te zijn genomen van het postmodernisme en een ontwikkeling te zijn ingezet waarin verhalen, ervaring, speelsheid, waarheid en oprechtheid een belangrijke rol spelen. Maar waar komt deze ontwikkeling vandaan? Hoe komt het dat jonge kunstenaars weer grote verhalen vertellen? Is conceptuele kunst dood? Of is zij nog steeds springlevend? Wat zijn nieuwe manieren van kunstproductie en expositie? En wat voor gevolgen hebben bezuinigingen op de ontwikkeling van de kunstsector? Drie internationale cutting-edge denkers – **Jörg Heiser** (hoofdredacteur van *Frieze Magazine*), **Vivian Sky Rehberg** (filosofe aan de Parsons Paris School of Art & Design en de Piet Zwart Academie) en **Juliette Jongma** (Gallerist) – gaan onder leiding van Timotheus Vermeulen in op de positie van kunst in de huidige samenleving. Lux debat 7 maart 2012

Zie ook het werk van multimediaal kunstenaar Isabelle Cornaro (waarover Rehberg een boek schreef) en in *Frieze*: Paysage avec Poussin ... distills the conceptual and formal concerns that traverse Cornaro's mixed-media work, namely the framing of perceptual experience by representation and the potential accuracy and slippages of translation between the reproductive modes of drawing, photography, film, and installation.

Higgs' deeltje gevonden 05072012

Gisteren was het wereldnieuws: het Standaard Model van de deeltjesfysica is af.

Het blijkt zo te zijn als we dachten. Nu begint het nadenken over toepassingen. Er zijn genoeg botsingen in de deeltjesversneller geanalyseerd. In aanwezigheid van de naamgever en theoreticus Higgs (nu 83, ‘ontdekte’ het deeltje in 1964, was toen dus 35) werd bekend gemaakt wat hij theoretisch al vermoedde: het deeltje bestaat echt. De volgende dag staat het al op wikipedia.

Hoe lang heeft het geduurd dat zijn ontdekking uit 1964 in de pers terecht kwam en hoeveel mensen zou het toen bereikt hebben? Dat zegt iets over de toegenomen aandacht voor wetenschappelijke doorbraken (of over verwachtingen over nieuwe ontwikkelingen: De Groene 24 mei 2012) en over de snelheid van de informatieverwerkende en informatie distribuerende media. Terwijl we het allemaal nog met gewone binaire capaciteit ‘doen’: maar er zit een heel andere (quantum)technologie aan te komen en één op één relaties maken plaats voor complexe verbanden van mensen en machines die allemaal invloed uitoefenen (het *many-mind-problem*).

In het CERN is alle aandacht uitgegaan naar het vinden van het Higgsdeeltje, maar resultaten op het terrein van de supersymmetrische deeltjes (SUSY- brug tussen deeltjes en het heelal) blijven daardoor uit (in de triljarden deeltjesbotsingen in de LHC superversneller is er na twee jaar meten geen spoor van te vinden, misschien in de data van 2012) (NRC 14 juli 2012) 16 november 2012 kondigt het kabinet aan € 170 miljoen te investeren in top wetenschappelijk onderzoek (de topsectoren benadering bestaat al langer); een flink deel daarvan gaat naar onderzoek dat moet helpen om tussen 0 en 1 iets te vinden waardoor computers duizenden malen sneller kunnen worden dan ze nu zijn

Dit zegt wikipedia.org er vandaag over:

Het **higgsboson**, **higgsdeeltje** of **Brout-Englert-Higgs-deeltje** is een naar [Peter Higgs](#) vernoemd [elementair deeltje](#) dat door [François Englert](#) en [Robert Brout](#) voor het eerst werd voorspeld. Op 4 juli 2012 werd bekendgemaakt dat met behulp van de [Large Hadron Collider](#) een deeltje is ontdekt waarvan de massa overeenkomt met die van het higgsboson. Waarschijnlijk gaat het hier om het betreffende deeltje, maar nieuwe metingen moeten uitsluitsel geven.^[1]

Het higgsboson is van fundamenteel belang: het moet bestaan om het [standaardmodel van de deeltjesfysica](#) kloppend te maken. Het is de drager van het [higgsveld](#), dat in het hele [universum](#) aanwezig zou zijn. Door de higgsbosonen krijgen alle andere deeltjes [massa](#). Het ontbrekende puzzelstuk wordt in de populaire media ook wel het **goddeeltje** genoemd, iets wat natuurkundigen over het algemeen verafschuwen omdat het een misleidende term is.^{[2][3]}

Door publicaties over de LHC destijds, ben ik in september 2008 begonnen met nadenken over dit uitzonderlijke technologisch natuurwetenschappelijke project. De LHC brengt onder andere de dan toe sterk van elkaar gescheiden opererende disciplines van de technische en de theoretische fysica bij elkaar. Aldus Nima Arkani-Hamed, die in 2008 op het Institute of Advanced Study op de leerstoel van Einstein werd benoemd.

De lezingen van Arkani-Hamed op Youtube en zijn aan te bevelen. In april 2012 zegt hij dat de LHC zo goed draait en zoveel resultaten op allerlei verschillende gebieden gaat genereren, dat openbare lezingen als deze voorlopig van de baan zijn.

Deeltjes versnellen (09 september 2008)

In het CERN te Genève vindt op dit moment een uitzonderlijk experiment plaats.

Alle tot nu toe verworven kennis over protonen, elektronen en quarks wordt in de deeltjesversneller ingezet om de immense en onbekende leegte *tussen* al deze miljarden 'elementaire deeltjes' te onderzoeken. Experts schatten dat de bestaande kennis over de deeltjes en de kennis over de leegte ertussen in een verhouding 4%-96% staat.

Zelfs als je bijna niks over natuurkunde, elementaire deeltjes of deeltjesversnellers weet, is evident dat hier een complex vraagstuk ter hand wordt genomen. De kennis van de vele betrokken wetenschappers over deze complexiteit biedt paradoxaalwijze geen garantie voor absorptie van de onzekerheid, wat toch de ultieme legitimatie van kennis is in onze cultuur. Weliswaar wordt alle kennisautoriteit ingezet om het experiment te 'bouwen', maar men geeft ook toe in hoge mate niets te weten over wat onderzocht wordt of wat de resultaten zullen zijn.

Voor dit experiment is ook nog eens het grootste bouwwerk ter wereld gemaakt.

Na 25 jaar bouwen start op 21 mei 2008 de deeltjesversneller voor het eerst. Op 10 september 2008 zal de deeltjesversneller voor het eerst *full circle* gaan. In de 27 km lange, cirkelvormige buis worden 40 miljoen botsingen per seconde tussen protonen tot stand gebracht. Al die botsingen worden geregistreerd en geanalyseerd; zoals gezegd, zonder idee wat men als laatste ontbrekende schakel zal vinden. Onder de theoretische natuurkundigen en door hen ontwikkelde theorieën wordt – op basis van de resultaten van dit experiment waaraan men nog jaren zal moeten werken – een waar slagveld verwacht. De fysica zal nooit meer hetzelfde zijn, er breekt een volledig nieuwe periode van natuurwetenschappelijk denken aan.

Zet dit experiment eens in het licht van de tweede industriële revolutie die ons - sinds 1875 ongeveer - de elektriciteit (en de Gotthardtunnel in 1882) heeft gebracht¹⁷.

Gaat het CERN experiment een nieuwe basis onder onze cultuur en economie leggen? Vóór 2008 is dat even onvoorstelbaar als dat vóór 1875 was wat betreft de rol van elektriciteit. Daar begon echter ook een nieuw tijdperk mee. Achteraf gezien.

Laat het voorbeeld van het CERN zien wat cultuur (volgens Luhmann) is?

Volgens hem is dat het op het spel zetten van operationeel geldige distincties (onderscheidingen) die een waarnemer over de wereld heeft. Wie dit doet scheidt vormen waarin paradoxen zich kunnen ontploffen (Luhmann, 1992, 201).

Volgen wij mensen zoals in het voorbeeld van het CERN, op elk functioneel uitgedifferentieerd terrein (in dit geval, de natuurwetenschap), voortdurend deze weg? Maken wij in die zin cultuur?

Hoe zit dat dan op het terrein van organiseren? De vraagstukken zijn niet minder complex dan in de natuurkunde. Helaas beschikken we niet over een Standaardmodel. Evenmin kunnen we één immens laboratorium bouwen waarin we naar de laatste, experimenteel nog niet aangetoonde, schakel in de organisatie-theorie kunnen zoeken. Om een voor de hand liggende reden. In organisaties zitten mensen en wemelt het van (Cassirer's) symbolische systeemkenmerken. Ons begrip daarvan schiet tekort.

Ook op het terrein van sociale systemen als organisaties betekent cultuur: de operationeel geldige distincties op het spel zetten. Bijvoorbeeld over de relaties tussen sociaal systeem en omgeving.

Metaforisch uitgedrukt naar analogie met de deeltjesversneller van het CERN, kunnen organisatieprofessionals sociale vormen maken waarin de voornaamste distincties zodanig op het spel komen te staan dat paradoxen zich kunnen ontploffen.

In het artikel 'Cultuurmakers' (Regtering, Dekkers, Slagmolen, 2008) is een vorm gezocht om cultuur in de zin van Luhmann op geïntegreerde wijze te (laten) benaderen. De 'deeltjesversneller' is in dit geval het (leren) inrichten en een keer laten draaien van een 'proefopstelling' van een operational control & performance center (OCPC).

Dit OCPC is een ruimte voor onderzoek en afstemming tussen interne herstructureringsprogramma's, aanwezige techniek en mensen en externe veranderingen in de markt, de relaties met klanten en partners en de governance van de onderneming. Een ruimte waarin de organisatie hoog presterende processen en gedragspatronen uitvindt en leert exploiteren die waarde toevoegen aan zowel de waardering voor mensen, de business als de klant. Een ruimte die plaats biedt aan paradoxen.

Zowel de kant van het vak, het denken, de techniek en het handelen van professionals, als de organisatiecontext, de denkbeelden en gedragspatronen over besturing en mensen, die in kritieke situaties de levensvatbaarheid van het complexe sociaal systeem bepalen, kwamen in die experimentele opstelling aan bod.

---

¹⁷ Deze alinea is op 30 oktober 2013 herschreven in meer vragende vorm.

Pas de laatste tijd begin ik me af te vragen of in organisaties de voorwaarden wel aanwezig zijn voor succesvolle OO, voor leerprocessen van individuen of groepen. Uiteraard wordt dat in de acquisitiefase van ontwikkeltrajecten in organisaties altijd degelijk onderzocht. Maar dan is het voornemen om te leren bij de opdrachtgever er al. Dát er een leertraject moet komen is al maatgevend voor de gesprekken over programma opzet, inhoud etc. Het inkoopproces is zelf al weer onderdeel van een functie (HRM of een College of een Academie) waarin professionals al veel voorbereidend werk verrichten. De aanbieder en uitvoerders van het traject nemen bovendien aan (en overschatten vaak zeker) dat in de leercontext zelf nog voldoende exploratiemogelijkheden ten aanzien van de organisatie zitten.

De principiële vraag van waaruit je eerst in de organisatie gaat kijken of de voorwaarden voor diepgaand leren op orde zijn en de resultaten van dat leren tot veranderingen van structuren en processen in de organisatie leiden, komt niet meer op tafel. Het vooraf maken van die diagnose over de voorwaarden voor het leren zelf is nog een verhaal apart. Daarvoor moet je echt het systeem in. Mijn ervaring met recente, langer lopende trajecten bij het energiebedrijf, de hogeschool en nu met de professionele dienstverlener zegt me dat je nu pas na afloop van het leertraject een beetje weet of de voorwaarden voor leren ook echt aanwezig waren.

Spreeken over methodisch falende verandering, of over de stofjas als kenmerk van onveranderbaarheid, is toch nog iets anders dan je afvragen of de voorwaarden voor OO leertrajecten wel op orde zijn in organisaties. Die vraag is veel fundamenteeler. Je moet daarvoor weten of de organisatie wel de distincties produceert waarmee in een culturele en economische overgangsfase levensvatbaarheid gegarandeerd is, de externe en interne organisatie ten behoeve van transactie- en transformatieprocessen op elkaar zijn afgestemd.

De spanwijdte van het bovengenoemde artikel loopt van 'bouwplaat herontwerpen tot en met zelf-ontwerp, ziel en bezieling' en dat is gewoon veel te groot. Ik rek daarmee het taalspel van OO op. Dat is op zich niet vreemd, surfend op de trends van het postmodernisme kan er veel in OO. Geen onderwerp of discipline is per definitie uitgesloten zolang we in de buurt blijven van de dynamiek van lerende sociale systemen, gedragspatronen, actoren etc.

Met de door mij gekozen spanwijdte zit ik echt wel aan de beide grenzen van het OO taalspel. Voor aanbieders en vragers vormt OO een comfortabel taalspel dat op zich al dynamisch genoeg is en waarvan de methodische kwaliteit een basisgarantie biedt. Mijn opzet biedt geen nieuwe methode, geen loepzuivere aanwijzingen over hoe te denken en te handelen. Alleen maar sterk uitvergroete en uitvergrotende reflectie op basis van allerlei niet direct gangbare bronnen, met vreemde woorden en interpretaties. Vaak is dat dan ook nog eens niet kort samen te vatten, wat de fricties te groot maakt.

Ik zie de cultuurmaker als opvolger van de reflectieve practitioner. Dat is volgens Schön een professional die een plausibel verslag kan doen van zijn methodische werkwijze; m.a.w. reflectieve practitioners hebben een theorie over hun praktijk (framing, problem solving). Een van de voordelen van reflectieve practitioners is dat zij deskundig zijn in het overdragen van methodische vaardigheden en instrumenten aan anderen.

Het geheel, de reflectieve praktijkkennis, ziet Schön als een contextgebonden kennisvorm, een alternatief communicatiemodel voor interventies en procesbegeleiding met het oogmerk leerprocessen in organisaties te stimuleren.

De cultuurmaker stimuleert deze leerprocessen waar de theorie en praktijk van reflectieve practitioners over gaan én bouwt organisatiestructuren vanuit de culturele en economische processen, probeert mee te nemen welk soort sociaal systeem (roep, organisatie, maatschappij) voortgebracht wordt.

[Burgoyne p 2, Weick p. 9, Muijen p. 141,142, Handbook p. 443; nadruk op communicatiemodel, het gaat erom iets (de context) *opzettelijk* te zien in termen van iets anders (dat is het *subversieve* leren); organisaties als ‘repository’, schatkamers van cumulatief opgebouwde kennis over organisaties (over de identiteit, de taakomgeving, operationele technologie etc.)]

Oktober

21 oktober 2012

Dit zal uiteindelijk niet meer zijn dan een *Logboek van een geestreiziger*. Want ik ga nu wel helemaal de kant op van het denken (oordelen) en het verhaal¹⁸. En niet van de analyse en het ontwerp van structuren in maatschappij en organisatie.

In de afgelopen drie vakantieweken heb ik afstand kunnen nemen.

Nu keer ik me langzamerhand weer naar het onderzoek toe. En begin met vastleggen wat voor dit project van belang is geweest in de achterliggende weken. Want helemaal stil ligt het project natuurlijk nooit.

Het eerste anderhalf jaar van het onderzoek eindigde met een ‘onderzoek’ naar de schrijversgedaante van Connie Palmen. Daarvoor bekeek ik voor de vakantie zelfs nog enkele documentaires over en gesprekken met Palmen op internet.

Meegenomen op vakantie (oktober) en gelezen:

Hubert Dreyfus, Sean Dorrance Kelly, *All things shining. Reading the western classics to find meaning in a secular age*, 2011. Een bevestiging dat ik met een onderzoek bezig ben waar ook anderen mee bezig zijn. En niet de minsten in dit geval. Ik zal dit uitgebreid bespreken (het is een boek dat het nihilisme in onze tijd problematiseert en tracht te ‘overwinnen’; meta poesis, skill; sacred moments that are meaningful)

Jacob Voorthuis, *Het ontwerpgesprek. Een filosofie van het ontwerpen*, 2012

Zo moet het dus denk ik niet. Ook niet qua schrijven. Maar ik weet als geen ander hoe eigen constructies onleesbaar kunnen zijn. Dus wat is mijn commentaar daarop waard?

Uit de kast gepakt in Largentière en vervolgens thuis uit de eigen kast om verder te lezen:

Simone de Beauvoir, *De druk der omstandigheden (La force des choses)*, 1964

Wat een poging over de eigen tijd schrijven waard kan zijn. Zeker met de distantie tussen het lezen ervan in de jaren '70 en het opnieuw lezen ervan nu. En met het verschil in de levenservaring van een toen dertig- en nu zestigjarige.

Ik ben nu halverwege het boek en heb tot vanochtend toe toch al weer de nodige andere bronnen (Karen Vintges; Axel Madsen; Bernard Lévy) erbij gelezen. Een tijdperk van de One World ervaring. Dreiging van WO 3, atoombom, UdSSR-VS. De Beauvoir en Sartre zijn intellectuele wereld reizigers en vreemdelingen in hun eigen land.

Bij thuiskomst aangetroffen

Themanummer van *Filosofie* over Hannah Arendt, met een mooi artikel van Marieke Borren. Denken tegenover de gedachteloosheid steunt op representatie en kritiek. Pluraliteit is je indenken in de positie van de ander – representatie. Kritiek is zelfstandig denken.

---

¹⁸ De Van der Leeuw lezing werd dit jaar gehouden door Philipp Blom (VK 03112012), coreferent was Geert Mak. Een intellectueel volwassen leven heeft verhalen nodig als de lucht die we inademen, maar we moeten niet vergeten dat het maar verhalen zijn, zegt Blom. Wij zijn een verhalende diersoort, bevestigt Mak. Maar er staat ook iets op het spel: het uitbannen van onware verhalen door het *streven* naar waarheid, misvorming van de werkelijkheid tegengaan zoals die op dit moment Europees en mondiaal op grote schaal voorkomt en grote consequenties heeft. Fictie en non-fictie kunnen krachtig met elkaar verbonden zijn. We hebben vooral behoefte aan verontrustende (in plaats van orde scheppende) romans die een diepere werkelijkheid blootleggen (die we nu met zijn allen niet willen zien).

In de Oude Mol nieuw vertaling (van Peeters en DeSchutter) van Arendt's *Denken*, met inleiding. Zin om dat boek in zijn geheel opnieuw te bestuderen. En de uitgebreide versie van mijn Ondertussen hoofdstuk opnieuw onderhanden te nemen.

In aflevering van het *Tijdschrift voor Filosofie* bespreking door Torben Wolfs van het boek van Daniel Schubbe, *Philosophie des Zwischen, Hermeneutik und Aporetik bei Schopenhauer*, 2010 – zie p. 597-599. Het 'tussen' is de 'ruimte' die bestaat tussen mens en wereld, waarin de wereld de mens 'aanspreekt'. Wat de wereld zegt, kan enkel intuïtief verstaan worden en existentieel voltrokken. Er zijn verschillende vormen van dit tussen, in elke vorm worden mens en wereld op een andere manier verstaan

- epistemologisch, metafysisch, esthetisch, ethisch.

Bespreking van Tocqueville (533-560) door Luc Sanders.

31 oktober

Deze maand verder zó druk bezig geweest met het uitlezen van De Beauvoir en alle leeswerk erom heen, met het bedenken van de splitsing tussen deel 1 en 2 en met het verwerken van de gevolgen daarvan (zoals het verder detailleren van de filosofie van het oriënteren in het logboek september), dat ik november nog wel nodig heb om het logboek oktober af te maken. Kwestie van aanpassen van de titel van dit hoofdstuk. En we kunnen weer verder. Moeizaam, uiterst moeizaam. Om goede redenen.

Ik bekijk een documentaire over jonge Chinezen die Confucius in het oud Chinees bestuderen. Zij blijken ook een gedegen kennis van de westerse filosofie te hebben en stellen zichzelf temidden van de economische explosie en snel toenemende welvaart vragen over de invoering van de markteconomie enerzijds en de spirituele leegte anderzijds. Waarbij Confucius niet één mens maar een oud geslacht blijkt te zijn, levend tussen 500 vC en het begin van de 20e eeuw, 70 generaties in een onafgebroken reeks. De beelden die ik zie over Sjanghai en over de verstedelijking van een agrarische samenleving, het besef over de snelheid waarin de Chinezen de overgangen van agrarische tijd, industrialisatie en digitaal tijdperk doormaken, mijn onwetendheid over de Chinese cultuur (ik zal nooit in het oud Chinees teksten kunnen bestuderen zoals zij, nota bene in het Duits en in het Grieks en niet in het Chinees, Heidegger en Plato lezen), en nog minder van de structuren en gedragspatronen, blazen mijn geest op.

Mijn steeds meer afgebakende terrein (her)structurering van culturele ervaring in de crisis die we doormaken, *verschrompelt* daarbij tot een op wereldschaal nietig vraagstuk. Ik besef dat zelfs de speculatieve aard van mijn denken nog te provinciaals is, het waarnemingsvermogen te veel aan banden ligt, conceptueel onder de maat is en het reflectiebereik veel te beperkt.

Wat kan het resultaat van dat denken dan waard zijn?

Zo'n zelfde ervaring had ik ook al bij De Beauvoir's beschrijving van het twee maanden durende bezoek dat Sartre en zij aan Brazilië brachten in 1960 of 1961. Toen werd Frankrijk zelf veranderd in een door aanslagen en revolutionaire groepen tegenover fascistische militairen en politie met martelpraktijken geteisterd land. Ik heb naar aanleiding daarvan heel wat over Braziliaanse cultuur opgezocht (en de relaties met Afrikaanse culturen). Waar ik ook helemaal niks over weet.

Wat ik met eigen ogen zie in mijn buurt is het Marokkaanse jongetje dat in 'zwembadpas' van school naar huis loopt. Zoals Kees de jongen (Kees Bakels) in het gelijknamige boek van Theo Thijssen loopt. Kennelijk heeft ook dit jongetje op tv in de herfstvakantie de film gezien. En het levensgevoel van Kees 'herkend'. Mooi toch?

Kortom: het 'onderzoeksfiler', de kaders en begrippen waarmee ik mijn onderwerp benader, doet mij steeds nadrukkelijker beseffen aan welke enorme onwetendheid dit door mij

gehanteerde perspectief (dat tegelijk onderwerp is) grenst. En hoe ik alleen op koers kan blijven door dichtbij mezelf blijven waarnemen. Zo onderzoek doe.

Dreyfus en Dorrance Kelly, *All things shining*

Dit is een boek dat je anderen aanraadt wanneer je het gelezen hebt. Een boek ook voor een leesclub. Want er valt veel literatuur en filosofie in te interpreteren. Een boek om met een beetje diverse geesten nauwgezet te lezen en zorgvuldig te bespreken.

All things shining is een schematisch opgebouwd boek, de structuur ervan kan gemakkelijk afgebeeld worden. De lijn in de redenering is ook eenvoudig weer te geven. Daarentegen is het onmogelijk om per hoofdstuk de inhoud weer te geven. De auteurs¹⁹ leiden ons door de geschiedenis van de westerse filosofie en literatuur en bieden een levenskunst perspectief dat mensen volgens hen in dit van nihilisme doortrokken tijdperk nodig hebben. Een perspectief dat op het eind van het boek teruggrijpt op het veelgodendom in de tijd van Odysseus en de rijkdom aan betekenissen die dat mensen leverde voor de stemmingen die mensen hebben. Een veelgodendom, zo laten zij zien in achtereenvolgende hoofdstukken, dat in de loop der eeuwen steeds meer wordt ingeperkt tot één god. Daarna was er niets anders meer mogelijk dan wat Nietzsche namens en voor ons allemaal deed: God dood verklaren en onszelf als autonoom individu in het midden van alles plaatsen. Waarmee we het leven simpelweg onleefbaar maakten (2011, 204).

De auteurs laten een paar glimpen zien uit de verborgen geschiedenis van de wijze waarop de goden (*shining*) door ons zijn genegeerd (89). ‘The gods have not withdrawn or abandoned us, we have kicked them out’ (222). ‘Ask not why the gods have abandoned you, but why you have abandoned the gods’? Kennedy-Clinton uitspraak (Ask not what your country etc.)? Enkele typisch fenomenologische vragen (118) wijzen de weg. Hoe en wat straalt er, waarin moeten we oefenen om het te horen?

Dreyfus en Dorrance Kelly plaatsen het oefenen van de vaardigheid waarmee (als een ambachtsman) betekenissen kunnen worden onderscheiden die al (in de wereld) aanwezig zijn (209), centraal²⁰. In de hoogtechnologische tijd neigen we te vergeten dat mensen betekenisvolle onderscheidingen ‘openbaren’ door de oefening van vaardigheden (212). Zonder die oefening vervlakken de betekenissen die we aan de dingen toekennen evenzeer als de betekenissen die we aan onszelf toekennen. Onder hoogtechnologische voorwaarden verdampt de kwaliteit en nog meer de vaardigheid om te onderscheiden of iets goed is of niet.

‘To aspire to a life that requires no skill to live it well is to embrace the flattened world of contemporary nihilism. The appropriate response to this danger is not to reject technology per se, but to accept individual technological advances while preserving the *poietic* practices that resist a technological way of life’ (214).

Wie daarover beschikt is ook in staat tot *meta-poiesis* – kortweg oog hebben voor ‘fout’ kunnen zijn zoals Heidegger in zijn tijd, zoals andere vooraanstaande intellectuelen in Frankrijk dat tijdens de Algerijnse kwestie waren en wij zelf dagelijks kunnen zijn. Meta-poiesis geeft je een stuur in handen om twee gevaren van de goddeloze tijd te omzeilen: ‘it resists nihilism by reappropriating the sacred phenomenon of *physis*, but cultivates the skill to resist *physis* in its abhorrent, fanatical form’ (212).

---

¹⁹ Dreyfus, één van de auteurs, is natuurlijk een erkend Heidegger kenner. De ander, Dorrance Kelly is aan Harvard hoogleraar filosofie, ook gespecialiseerd in de fenomenologie en de ‘philosophy of mind’.

²⁰ Op vergelijkbare wijze zegt Hannah Arendt dat elk handelen zich in een al bestaand en geërfd netwerk van reeds uitgewisselde daden en woorden invoegt.

Dan in schema het verloop (geen ‘fasen’) van de verhaallijn in *All things shining*

1 Over het huidige nihilisme	De prijs van autonomie is de last van kiezen. Op twee verkeerde manieren kan die last worden vermeden: - zelf ingenomen zijn - niet kiezen door verslaving aan obsessies, dwaze passies of aan roesmiddelen	The subway hero ‘just saw someone who needed help’; Bill Bradley’s ‘glaze of panoptic attention’ Woody Allen; Elliott’s Alfred J. Pufrock - capain Ahab in Melville’s <i>Moby Dick</i> Beknopte filosofische doorloop
2 Het nihilisme van David Foster Wallace	<i>Infinite Jest</i> verslaving, depressie, consumptisme, terrorisme en tennis academies – over het verdriet van ‘lostness’. Tatoeages. <i>The Pale King</i> , werk (IRS) verveeld leven; speech Kenyon College: control over how and what you think.	Romanschrijvers hebben de verantwoordelijkheid een weg uit de verlorenheid te vinden. Faalt daarin volgens zichzelf. Maar ten onrechte (42). Luther. Gilbert ²¹ . Nietzsche. Wat ontbreekt is ‘some external notion of the divine’ (48)
3 Homerus’ polytheïsme	Zien Homerus als ‘an artist sensitive to positive phenomena of existence’. Nog geen psy mensbeeld ‘they saw themselves as being swept up into public and shareable moods’ (60) <i>Arete</i> als uitmuntendheid (niet in de zin van een deugd)	‘To lure back these Homeric gods is a saving possibility after the death of God: it would allow us to survive the breakdown of monotheism while resisting the descent into a nihilistic existence’ (61) Contra o.a. Williams’ interpretatie van Homerus
4 De opkomst van het monotheïsme (Aischylus-Augustinus)	De <i>Oresteia</i> als cultus van de Atheense leefwijze en trots daarover. Is het werk van een ‘articulator’. Een ‘reconfigurator’ opent een nieuwe wereld door middel van een drievoudige structuur (104, 105)	Kunstwerk in termen van Heidegger (101) organisatie van culturele ervaring (ook door tempel, Odyssee, kathedraal, Divina Commedia (zie Zwart?)) <i>Articulators vs. Reconfigurers</i> Plato-Jesus-Augustinus; Descartes
5 Aantrekkingskracht en gevaar van autonomie (Dante-Kant)	<i>Divina Commedia</i> is populaire versie, in het Italiaans, van Aquino’s <i>Summa Theologica</i> , verzoent christendom met Aristoteles. Reis met gidsen (Vergilius, Beatrice). Luther tegen Aq/Ari. Kant articuleert Descartes’ visie: autonomie	Beatrice belichaamt liefde. Dante kan christendom bevrijden van griekse abstracties la Augustinus. Maar die weg volgt hij niet, (5 jaar later wel Kierkegaard) Descartes’ <i>subject of inner thoughts, desires and volitions 1</i> .
6 Polytheïstische kunst van het kwaad	Melville zag 1 generatie voor Nietzsche al het nihilisme opdoemen én hij zag het herstel van Homerisch polytheïsme als een weg om dat te overstijgen. Dat maakt de cirkel rond in D&D’s verhaal	Is Ishmael, de verteller in <i>Moby Dick</i> , exemplarisch voor de Reiziger, vol stemmingen en open voor alles, goed of kwaad. Walvis is de betekenisloze/volle wereld. Jaspers’ Axial Revolution’ (1949)
7 Vaardige meta makers van waardevol leven in een goddeloze tijd	Sacred bijv. in sport 1 gesitueerd moment 2 what really shines and matters most 3 kan op elk moment ontstaan 4 Janus-kop. <u>Poietic</u> (1st order skills - betekenissen die er al zijn en onderscheidingen - feedback loop van ‘ambachtsman’ en ambacht) <u>Meta poietisch</u> (2nd order skills - tussen de gevaren van nihilisme enerzijds en meeloperij in weerzinwekkende ‘whoosing moments’ anderzijds)	Vertaald in het alledaagse leven: het belichaamde zelf <i>beslist</i> niet zozeer waar hij om geeft, maar <i>leert</i> de vaardigheden om te <i>ontdekken</i> wat het is waar al om wordt gegeven. Breekt met de focus op onszelf als geïsoleerde, autonome individuen die niet meer in staat zijn om de goden te horen (221)

²¹ Dreyfus en Dorrance Kelly besteden vanaf p. 53 ook aandacht aan de TED lezing die Elisabeth Gilbert heeft gegeven in 2009. Zie mijn: *Duale zelfbeelden in de cultuur van de moderniteit* (2009). Ik deel hun vaststelling niet dat iemand bij Gilbert niks anders meer hoeft te doen dan ontvangen (56), ze onszelf geen taak geeft. Ja, zij heeft het succesboek geschreven en nee je doet het niet alleen, zegt ze. Ik denk dat ze daarmee toont te beschikken over de vaardigheid die D & D nu juist zo nodig missen in de huidige wereld. Zij zelf noch God is de causaal agent, ze toont dankbaarheid als adequate houding (zie ook 71).

6 november 2012

Op de dag dat de Amerikanen kiezen tussen Obama en Romney. Net als gisteren werk ik verder aan het invullen van bovenstaand schema over *All Things Shining*. Met per dag een verwerkt hoofdstuk stel ik mij tevreden. Want dat betekent toch ook: herlezen en er voor mij de essentie uit halen die bij mijn onderzoek past.

Zo is er ook ruimte om mij te vergewissen van inmiddels onduidelijk geworden bronnen, waarover ik eerder aantekeningen maakte zonder ze nu nog te kunnen vinden.

Zo (her)ontdek ik deze ochtend heel wat.

1. Is Kunneman's zoektocht in *Vorbij het dikke ik* (2005) naar een transformatie van de moderniteit te vergelijken met die van Dreyfus en Dorrance Kelly? Want ook hij pleit voor het teniet doen van de radicale breuk die het modernisme voltrekt met traditionele, religieuze wereldbeelden en voor het zoeken naar nieuwe verbindingen met premoderne tradities. Exit Habermas, enter Gadamer. Zie Frits de Lange's bespreking, in *Krisis* 2006/4, p. 72

2. Diezelfde Gadamer speelt een belangrijke rol in Ankersmit's geschiedsfilosofie. Ankersmit doet een aanval op het linguïstisch transcendentalisme waarvan Rorty het hoogtepunt vormt. Ervaring als sleutelbegrip van het historisme, kan volgens hem een tegenwicht bieden aan het linguïstisch transcendentalisme. Hij beschouwt Gadamer's werk als de ultieme vervolmaking van het historisme, omdat ook het subject van historische kennis wordt gehistoriseerd en we bovendien over onze verhouding tot het verleden in ontologische (en niet in epistemologische) termen moeten nadenken.

'Onze betrokkenheid op het verleden is een wezenlijk aspect van onze zijnswijze' stelt Bos vast in zijn recensie van Ankersmit's *Sublime historical experience*. (*Krisis* 2006/4, 66 ev). Maar ook Gadamer is volgens Ankersmit niet radicaal genoeg omdat hij de ervaring ondergeschikt maakt aan taal (historische werkelijkheid als tekst) en wij via de Wirkungsgeschiede toegang hebben tot het verleden. Gadamer blijft daarmee volgens Ankersmit een linguïstisch transcendentalist. Huizinga's 'historische sensatie' biedt voor Ankersmit een aanknopingspunt om het verleden op een authentieke wijze te ervaren (en daarmee te redden van de wijze waarop we erover kunnen spreken).

3. Verder onderzoek ik *critical realism* (Bhaskar, Archer e.a.- uitzoeken!) waartoe op www.bahaistudies.net (nummer 4 in de webstats, facebook staat 1) ook David Graeber wordt gerekend wiens boek *5000 years of debt* (2011) tot een 'Bravermannetje' lijkt uit te groeien²². Graeber is ook te zien via authors@google en andere films op het web. Graeber is een initiatiefnemer van Occupy Wall Street. Tip van Jesse. Boek schijnt ook in Nederlands te worden/zijn vertaald.

4. Vanochtend *De donkere kamer van Damocles* (W.F. Hermans, 1958) voor de eerste keer uitgelezen. Gratis verspreid door CPNB. Vond het zeer de moeite waard, en het heeft op het einde van het boek ook een veelzeggende (en voorspellende) monoloog van een 17 jarige, die al in de filosofie alles voorziet wat er zal gaan gebeuren (Hermans zelf, vermoed ik). Als je dan toch een voorbeeldige nihilistische roman wilt, is het deze wel (zie ook Steinz, *Lezen* etc., 165 voor de plaatsbepaling).

Maar nu lang genoeg gedraald. Naar hoofdstuk 4 en 5 van Dreyfus/Dorrance Kelly!

7 november 2012

Obama is herkozen en haalde opnieuw de Kennedy-Clinton frase van stal. Nu voortaan dus de Kennedy-Clinton-Obama frase. Opvallend hoe hij zijn overwinningsspeech (een 'whooshing

---

²² Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, 1974 was een 'hit' in de jaren '70.

up moment' in termen van *All things shining* voor velen met het gevoel dat ze samen dat moment delen) begon met het woord 'spirit'. Niet als een uniforme geest die alle verschillen gelijk wil maken. Maar als uitdrukking van de verschillen waardoor mensen zich met hartstocht uitzetten over kwesties die hen raken. De geest om ongeacht afkomst te kunnen werken aan wat jij denkt dat goed is voor jou en de VS. De geest die bereid is schouder aan schouder te gaan staan en de beste compromissen weet te sluiten over gezamenlijke problemen. Waarmee ze een waarde delen waar in andere landen nog om gevochten moet worden. Een hele inhoudsanalyse van de speech zou interessant kunnen zijn.

Het inbouwen van een nieuwe deur in mijn hoofd leidt inmiddels tot een verbouwing die uit de hand dreigt te lopen, zo niet mijn hele huis tot de grond toe afbreekt. Ik ben met een 'beperkt' plan op weg gegaan, maar nu lijkt het erop dat ik eerst weer helemaal terug moet naar de tekentafel. Daar liggen nog wel wat meer schetsen van hoe ik een huis zou willen hebben. Zeker met meer houtbouw binnen en buiten (veranda). Ofwel: het is me niet meer zo duidelijk waar ik sta. Wat er eerst moet gebeuren en wat erna. Want is de deur naar geschiedfilosofie (zie Ankersmit) wel zo dicht als ik dacht?

Het verwerken van *All things shining* is mede debet aan het gevoel. Het overzicht ben ik even kwijt. Want ATS verwerken is nog niet zo eenvoudig, zoals ik al aankondigde. Dreyfus en Dorrance Kelly leggen een beheersing van hun materiaal aan de dag die voor mij wel te volgen, maar niet reproduceerbaar is. Zij analyseren *Infinite Jest* en *The Pale King*, de *Odysee*, de *Oresteia*, de *Divina Commedia* en schakelen met Nietzsche, Plato, Augustinus, Aristoteles, Thomas van Aquino, Luther, Jesus, Descartes en Kant. Melville's, nog onder een negatief voorteken staande, terugkeer naar het polytheïsme wijst hun de mogelijke weg uit het nihilisme. Geesteswetenschappelijk is het boek een universum op zich. Van alle behandelde werken en auteurs heb ik wel iets gelezen. Maar het zou nog jaren vergen om alleen al de behandelde literaire teksten te lezen. Laat staan de behandelde filosofen.

Wat ik door het bestuderend verwerken van *All things shining* op anderen voor heb, is niks meer dan dat ik uit eigen ervaring kan vertellen wat de auteurs voor ogen staat. Aan de hand waarvan ik misschien een stukje verder in dat universum doordring en van daaruit leer te zien wat er is. Ruimtelijk voorgesteld: als ik daardoor boven de dampkring kan uitkomen, bevinden de auteurs zich al in het ruimtestation en onderzoeken permanent zowel de aarde als het heelal. Op die weg bevinden zich uiteraard al vele andere filosofen en kunstenaars, zoekers van betekenis en 'geest'. En, zoals ik al signaleerde aan de hand van bijvoorbeeld Van Peperstraten, Kunneman, De Mul, Zwart, Ankersmit, zijn daar al vele andere specialisten te vinden.

Hoe bruikbaar het boek is bij het maken van een nieuw plan voor de verbouwing of voor het geheel te herbouwen huis, is nog steeds een vraag. Hoewel er een belangrijke parallel is zoals uit het leidende thema van hun boek blijkt:

1. welk begrip van wat het betekent mens te zijn ligt ten grondslag aan ('has shaped') de verschillende tijdperken in de geschiedenis van de westerse wereld?
  - meer specifiek: wat tonen de verschillende verslagen over het menselijk bestaan over wie wij zijn in relatie tot bronnen van betekenis buiten ons? d.w.z. in relatie tot wat we op verschillende manieren heilig hebben gevonden?
2. hoe hielden deze verslagen over mens zijn en over het heilige, het probleem van het nihilisme op een afstand?
3. en tot slot: kunnen we uit deze bronnen van zelfbegrip uit onze geschiedenis iets gebruiken om het nihilisme in onze seculiere tijd te bestrijden? (118)

Verder is het onderscheid tussen ‘articulators’ (velen) en ‘reconfigurators’ (Jesus voor de christelijke en Descartes voor de moderne wereld) van belang. Een reconfigurerend werk dat een nieuwe wereld opent heeft een drievoudige structuur (104, 105):

- self-concealing practices (achtergrond praktijken) waarin dingen betekenis hebben en heilige dingen kunnen schijnen, vanzelfsprekend voor de mensen die erin leven en ze doorgeven (‘Without them there would be nothing to reconfigure’);
- een reconfigurerende persoon, ding of gebeurtenis introduceert nieuwe praktijken en een nieuwe stemming waardoor het zelf- en wereldbegrip van mensen wordt getransformeerd door een radicaal nieuwe leefwijze te tonen;
- tot slot is het werk van de reconfigurator zó radicaal dat mensen het niet zouden kunnen begrijpen zonder het werk van een articulator.

Aan de hand van Jesus wordt die drievoudige structuur toegelicht.

Daarmee kunnen we op zoek gaan naar zo’n reconfigurerend werk in onze tijd dat symbool is van de (her)structurering van culturele ervaring (respectievelijk van het schakelen van het psychologisch naar het neurologisch mensbeeld, als ik het in die richting wil blijven zoeken).

Eerst zal ik de nog resterende hoofdstukken moeten verwerken in bovenstaand overzicht van ATS. Aan de hand daarvan wil ik dan een beknopte interpretatie geven die inpasbaar is in dit tweede deel. Moest dat een antithese vormen ten opzichte van het voorgaande deel? Ben ik er nog zeker van dat er een (her)structurering van culturele ervaring aan de gang is? Dreyfus en Dorrance Kelly voegen daar een paar criteria aan toe. Hoe dan ook lijkt me een vergelijking tussen dit boek en Zwart’s *Denkstijlen* (2005) (apollinisch, magisch, faustisch en post-faustisch) nodig en de moeite waard.

8 november

Het kader om *All things shining* heen is vanochtend helemaal ingevuld (zie p. 26).

Nu kijk ik terug naar de these over de (her)structurering van culturele ervaring, naar het onderzoek dat ik doe. Wat staat er nog overeind?

De vele crisisverschijnselen zijn aanleiding om over (her)structurering van culturele ervaring te gaan nadenken, zij zijn geen oorzaak. Zoals het all pervasive psychological noch het all pervasive neurological mensbeeld oorzaak kan zijn.

Die mensbeelden zijn door mij neergezette spiegelruiten, vensters waar mensen zichzelf in reflecteren en van buiten af doorheen kijken uit nieuwsgierigheid naar wat je dan te zien krijgt. Natuurlijk heb ik wel een veronderstelling over de oorzaak van de overmaat aan crisisverschijnselen. Waardoor koken ze over? Door obsoleet geworden structuren in economie, politiek en samenleving. Hoe is onze culturele ervaring tussen structuren die niet meer respectievelijk nog niet voldoen, filosofisch te verwoorden?

Gehlen bracht in de jaren ’60 van de vorige eeuw zwakke institutionele structuren van een wereldindustrialcultuur (die nu pas echt die naam mag hebben) in verband met chronisch reflectieve subjectiviteit. In de reflexieve moderniseringsfase is dat een normaliserend fenomeen. Het past in het begin 20^e eeuw opgekomen psychologisch mensbeeld. Het is functioneel ter compensatie van zwakke structuren van instituties. Maar ook is het functioneel voor de intensivering van kennisprocessen in en tussen systemen. Zelfs uitermate noodzakelijk voor de zelfhandhaving van die systemen.

Ik ben me ervan bewust dat er een sprong van (structuren van) instituties naar systemen (en organisaties) in deze redenering zit, die ik tot nog toe niet heb uitgelegd. Ik neem er genoeg mee dat Luhmann als leerling van Gehlen (en Schelsky) in die lijn, met een vernieuwde taal, verder gaat op hetzelfde vraagstuk. En breekt met het dan toe geldende subject- en geschiedfilosofisch kader.

Een (her)structurering van culturele ervaring kan enkel worden onderzocht als je filosofisch (en sociologisch) met de juiste concepten de juiste vragen stelt aan de fenomenen die tot culturele ervaring behoren.

Luhmann's systeemtheoretische spoor brengt me bij cultuur als het op het spel zetten van de belangrijkste operationele onderscheidingen, bij de cruciale betekenis van tweede orde waarnemingen en van de structurele koppeling tussen psychisch en sociaal systeem. En bij een heleboel daarmee verbonden filosofische gevolgen, zoals de onmogelijkheid om nog vanuit een subject- of geschiedfilosofische benadering met die fenomenen bezig te zijn. Wat ons lijkt te resteren als filosofie is taalanalyse. Van fenomenologen en hermeneuten tot grammaticaal realisten. Transcendentiaal. Anti-metafysisch. Filosofie (wijsgerige antropologie) voegt geen kennis aan de wereld toe, maar toont slechts met welke categorieën wij onszelf en de wereld interpreteren.

Genoeg filosofen van naam gaan daar niet helemaal in mee (Williams, Taylor). Op mijn zoektocht in hun spoor (en vanuit de literatuur) kom ik op het ontwerp van een culturele tussenwereld als historisch middel om culturele ervaring te (her)structureren (Erasmus). De actuele technologische wereld en de verschuiving van identiteit naar knooppunt van relaties komen daardoor in een ander perspectief te staan. Zeker wanneer je dat combineert (in kroniektaal) met de wijze waarop Nietzsche en het nihilisme ons zelfbeeld onnodig gevangen houden. Als eindpunt van de weg die onze cultuur heeft afgelegd, kun je niet aan het nihilisme voorbij, maar je kunt er wel op verschillende manieren mee omgaan. Via de filosofie van de oriëntatie, zegt Stegmaier. Via een hernieuwd polytheïsme en poietische en meta-poietische vaardigheden bij individuen waardoor alle dingen weer gaan stralen, zeggen Dreyfus en Dorrance Kelly.

Wat zouden structuren (in de culturele tussenwereld) die (de (her)structurering van) culturele ervaring bemiddelen nou precies zijn? Dreyfus en Dorrance Kelly volgend (die bij Heidegger aansluiten) zijn dat kunstwerken (101): 'Temples, cathedrals, epics, plays, and other works of art focus and hold up to a culture what counts as a life worth aspiring to'. Ze verbergen, ze onttrekken andere – radicaal verschillende – wijzen van waardevol kunnen leven aan het oog. Net als de eerste orde waarneming het onderscheid niet kan waarnemen van waaruit het vertrekt. Om een tweede orde waarneming vraagt.

Bij Dreyfus en Dorrance Kelly blijft het aan individuen zelf om door middel van hun belichaamde poietische en metapoietische vaardigheden de wereld te laten verschijnen op de manier waarop die zelf al betekenis heeft. Zo'n soortgelijk beginpunt ligt wellicht bij Luhmann in de structurele koppeling tussen psychisch en sociaal systeem en in de analyse van het onderscheid waarop de tweede orde waarneming zelf is gebaseerd. Omdat Luhmann's boek over *Die Kunst der Gesellschaft* gaat, is er qua gebied sprake van enige overeenkomst. Wellicht biedt Ankersmit en ander geschiedfilosofisch werk nog andere filosofisch interessante wegen.

Hiermee heb ik in hoofdlijnen wel geschetst welke ontwikkeling er zit in wat aanvankelijk nog een stevige onderzoekspopzet leek en ik nu metaforisch uitgedrukt als een met afbraak bedreigd huis om mij heen ervaar. Is dat het resultaat van een uit de hand gelopen poging om slechts een nieuwe deur in mijn hoofd in te willen bouwen?

Morgen zie ik vast wel meer.

Nu ga ik eerst naar de nieuwste Bondfilm Skyfall.

9 november

Skyfall is een spektakel waarin hoogwaardige technologische vernietiging in handen van de kwaadsten en door haat gedrevenen het aflegt tegen de conventionele middelen van de eenzame held en een paar mensen die nog weten wat goed is. Hoe complex het probleem ook is, hoe onbegrijpelijk het labyrint waarin men op zoek is naar oplossingen, hoe psychopatisch macht en geweld ook wordt uitgeoefend: op het eind is er zuivering.

Het is een soms vernuftig ('ratten op een eiland' lijntje door de hele film heen) geconstrueerd spektakel met een hoge mate van onvoorspelbaarheid die door een even hoge mate van voorspelbaarheid in balans wordt gehouden. Extreem zijn én begrenzen. Een succesformule die al 50 jaar stand houdt door met de tijd en de ervaringswereld van het (mondiale) publiek mee te vernieuwen. Met wat in het leven het waard lijkt om aspiraties over te hebben. Ben je dan te vergelijken met tempels, kathedralen, 'epics and plays and other works of art (that) focus and hold up to a culture what counts as a life worth aspiring to'? De aspiraties van het huidige publiek vinden bevestiging.

Er is vast al wel ergens iemand gepromoveerd op de filosofie van de Bondfilm in zijn context. Deconstructie ongetwijfeld.

Wat me meer bezighoudt is de implosie van de politiek in Nederland. De bouwmeesters van het afgelopen maandag 5 november beëdigde kabinet komen drie dagen later al bij elkaar om 'de politieke actualiteit' met elkaar te bespreken. Dat is natuurlijk vooroverleg voor de ministerraad van de vrijdag erna. Er moet iets van tafel. Als dat gebeurt, staat de politiek er niet beter op. Niet, wanneer blijkt dat een beter voorstel met hetzelfde resultaat als beoogd werd, zo kort al na het aantreden van dit kabinet, mogelijk is. Want wat hebben de onderhandelaars dan zitten doen? En ook, wanneer het voorstel slechter wordt als wat er nu ligt.

Er is een regeerakkoord met een kader dat bestaat uit: 1. begroting op orde 2. nivellering van het verschil tussen inkomensgroepen en 3. NL sterker uit de crisis laten komen.

Sinds het bekend worden van de kabinetsplannen binnen dit akkoord en met name over de inkomensafhankelijke zorgpremie, een principiële wijziging van het huidige systeem, is er opstand in het land. Belangenorganisaties achter en uitgerangeerde oud politici voor de schermen spelen bedenkelijke rollen. Ingepakt in goed geïnformeerde (maar op jip en janneke niveau zendende) media versterken zij op populistische wijze de angstige en ziedende stem van een middenklasse voor wie de maandelijkse lasten té hoog lijken te worden. Niemand weet het precies, maar ze beginnen maar vast te roepen. De koopkracht van deze groep lijdt al zo onder de crisis.

Wat ik zie bij die groep is een (veel te) hoog consumptiepatroon, teveel krediet, waardedaling van huis en gelijkblijvende hoge hypotheeklast, verliezen op 'risicoloze' financiële producten, toenemende baan- en inkomens onzekerheid. Mensen met netto € 5.000 dempen de gaten niet meer die vallen in de inkomsten en uitgaven en moeten 'naar de voedselbank'. Onaantastbaar geachte posities komen op een glijbaan terecht.

Eén van de feiten op dit moment is dat 1 op de 10 Nederlanders betalingsachterstand heeft (hypotheek, krediet, energie, huur of andere schuld). En wat hebben ze misdaan? Niks wat de overheid en wat bedrijven al die jaren ook niet hebben gedaan. Rente op schulden betalen in de verwachting dat de groei van de economie het mogelijk maakt om de aangegane verplichtingen te kunnen blijven betalen. De staatsschuld bedraagt nu € 400 miljard en jaarlijks betalen we met zijn allen € 10 miljard aan rente. En dan hebben wij als 5^e economie ter wereld (omdat veel anderen zijn ingestort, ongetwijfeld) nog gunstige rentetarieven. De 'skyfall', maar dan niet in de bioscoop.

Mij valt op dat niemand schuld heeft. Slechts alle (financiële) mogelijkheden en alle marktwerking, alle knooppunten zijn benut om het leven zo aangenaam mogelijk te maken. Eigen risico gering, eigen verantwoordelijkheid ook. Wilden ze graag geloven. Nu dat niet zo blijkt te zijn is het resultaat een op luide toon geuit ‘dat kun je ons niet aandoen’ houding. Die verwacht je hooguit bij de 60% werkloze jongeren in Griekenland en hun uitzichtloze toekomst. Om maar een van de vele groepen te noemen bij wie deze houding momenteel wél begrijpelijk en terecht is²³.

We hebben verkiezingen gehad, de uitslag heeft tot dit kabinet geleid, dat sluit een regeerakkoord. En binnen een paar dagen weet een groep het resultaat van de verkiezingen de nek om te draaien²⁴. Dat betekent dat politiek - parlement, regering en alle andere politieke middelen en machten – die er niet in slaagt om de storm van verontwaardiging op systeemwijzigingen in goede banen te leiden, implodeert. Bij de huidige krachts- en machtsverhoudingen (en door media geënceneerde en op subtiele wijze geregisseerde verontwaardiging) in de samenleving betekent dat het einde van sociale principes waarop wij tot nu toe de onderlinge sociale relaties hebben vorm gegeven. Het zal even wennen zijn aan de nieuwe naam die daarvoor wordt gevonden.

Gaat de politiek echt ten onder aan mensen die haar als middel gebruiken voor de belangen van zichzelf? Maar niet hebben geleerd daarin maat te houden en redelijkheid te zoeken? Misschien omdat ze hun eigen kleine verhaal niet meer met een groter verhaal kunnen verbinden? Immuniteit hebben gezocht en daarmee in isolement geraken? Slechts zelfredzaam willen zijn in de stoelendans van te weinig banen?

Want in een krimpende economie is er ook steeds minder (gesubsidieerde) vraag naar de competenties en produkten (van assessments tot therapieën, van verzekeringspolissen tot hypotheeken, van ...tot...) van de typische middenklasse.

Ik claim geen redelijkheid voor wat ik zelf van de kwestie vind dat al zo snel na een regeerakkoord wordt geprobeerd daarin veranderingen aan te brengen. Ik laat me alleen niet zo gek maken door al die meningen die worden verkondigd. Terwijl er slechts een principiële beslissing is genomen die eerst nog precies in beleid moet worden uitgewerkt voordat die kan worden ingevoerd. Ik ben net zo slecht van de feiten die uit die beslissing voortkomen op de hoogte als iedereen om mij heen. Niemand kan nog weten wat dit allemaal precies gaat inhouden en voor wie. Speculaties te over.

Ik kan alleen zeggen dat ik het met het principe van inkomensafhankelijke zorgpremie eens ben en dat maakt het al een stuk gemakkelijker om de consequenties ervan te dragen. Dankzij kwalitatief hoogwaardige politiek moet ik ervan op aan kunnen dat voor alle bevolkingsgroepen dat tot een te verantwoorden en redelijke invulling van de premieheffing gaat leiden. Ik ben bereid dat af te wachten. Anderen beginnen maar vast te roepen en tonen aan dat de politiek die door mij veronderstelde kwaliteit niet meer heeft. Voorbode van nog veel meer sociale onrust de komende tijd?

---

²³ Bijvoorbeeld in 2011 de 50 miljoen Amerikanen die in armoede leven. De bovenste 20% van de bevolking gaat met bijna 50% van het nationaal inkomen aan de haal, de onderste 20% nog niet eens met 4%. In 1984 viel bij 12% van de bevolking de financiële bodem uit het bestaan, in 2001 bij 17% en in 2010 bij meer dan 20%. Geert Mak, *Reizen zonder John*, 2012, 128.

Over de lotgevallen van de Amerikaanse levensstandaard tussen 1960 en 2007 – het kantelpunt van uiteenspatende gezinskredieten en werkloosheid, idem 126, 127.

²⁴ Op dezelfde vrijdagavond helpen de coalitiepartners elkaar door het akkoord ‘open te breken’. Terwijl een gulden regel in de politiek is dat je niet moet gaan ‘terug onderhandelen’. In plaats van binnen het principebesluit inkomensafhankelijke zorgpremie naar een alternatief te zoeken (bijvoorbeeld bij elk inkomen x%, dan ben je er ook...), wordt een belastingmaatregel (welke weten we nog niet) bedacht waardoor wel een verkleining van inkomensverschillen bereikt kan worden (in dat opzicht wordt het akkoord niet veranderd).

Aan de reuring valt af te lezen dat politiek niet die kracht lijkt te hebben en zelfs lijkt te gaan imploderen aan een voorgenomen besluit. Pas wanneer het zo ver is zal ik mijn mening (door de dan ontstane situatie) moeten herzien.

13 november

Gisteravond hebben VVD en PvdA het regeerakkoord al opengebroken. Nu vervalt de inkomensafhankelijke zorgpremie en wordt fiscaal geregeld (via arbeids- en zorgtoeslag, hoger tarief voor hoge inkomens etc.) dat de zorgkosten betaald worden. 'Knieval' stond in de kop op de voorpagina van 's lands grootste krant. Boetekleed aangetrokken, excuses aangeboden door de bruggenbouwers. 'Een brug rust op twee oevers en die moeten allebei stevig zijn'. Is dat niet het geval – komt je achterban in opstand en maken ze zoveel stennis dat geen enkel voorgenomen besluit of onderliggend feit meer opgewassen is tegen de stemmingmakerij – dan help je elkaar, was de uitleg.

Hm, denk ik dan, die brug berust ook nog op een paar pijlers midden in de rivier. Als die niet van topkwaliteit zijn heb je aan stevige oevers ook niks.

Stabiel kabinet, realisme, zeggen waar het op staat (€ 46 miljard bezuinigen over een periode van 7 jaar gaat van iedereen offers vragen). Vertrouwen in de politiek herstellen, na 10 jaar en 5 instabiele kabinetten die om de hete brij bleven heen draaien. Dit is weer het eerste kabinet dat de hele rit wil uitzitten. Er zijn subtiele veranderingen in de drie kaderstellende uitgangspunten (begroting op orde en staatsschuld reduceren; evenredige verdeling van lasten en lusten; duurzame en vernieuwende economie na de crisis). Het woord nivellering wordt vermeden, want in vergelijking met andere landen zijn de inkomensverschillen hier al een stuk geringer. 'Extra inspanning waar dat kan. Extra bescherming waar dat nodig is'. Zo luidt nu het mantra. Middeninkomens zijn de ruggengraat, tettert Frans Leijnse als oud fractievoorzitter van de PvdA, hij raadt aan ze te ontzien.

Vanmiddag rechtstreeks te volgen kamerdebat over het regeerakkoord en over deze wijzigingen. De SP zal de PvdA verwijten gezwicht te zijn, de PVV zal het hele kabinet al dekwalficeren, CDA en D66 zullen proberen iets van de kiezers terug te winnen, nu in de peilingen blijkt dat VVD en PvdA minder populair zijn door de plannen.

Een uur of vier later kan ik eraan toevoegen dat het Kamerdebat (met de regeringsverklaring en de reacties door fractievoorzitters in de 1^e termijn) weinig fraais en bemoedigends te zien geeft. Wilders (PVV) vond de overtreffendste trap van retoriek en maakte zichzelf als politicus belachelijk. Het is onvoorstelbaar dat iemand met een stalen gezicht zoveel onzin weet te debiteren. Nóg erger vind ik dat een aantal mensen op verkeerde gedachten worden gebracht. De mate waarin hij onzinnig is, past in een theater (Youp doet het daar ook goed). Maar niet in de crisis en met een politiek in deze staat. Zijlstra (VVD) als tweede werd door Pechtold (D66) en Buma (CDA) meteen aangepakt op niet waargemaakte verkiezingsbeloften. Waar op geantwoord wordt met 'compromis'. Maar zo komt het debat ook niet aan het niveau waarop het moet worden gevoerd. Zou het debat wel op het niveau van de complexe besturingsvraagstukken zijn, dan zou dat de expertise van de meeste Kamerleden en kijkers/kiezers thuis ver te boven gaan. Politici kunnen daarin ook alleen maar economen geloven die ofwel zeggen, bezuinig en laat de markt de rest doen of bezuinig zoveel als verantwoord voor de werkgelegenheid en leg de marktwerking aan banden. Veel andere keus heb je niet, wel binnen elk heel veel details over heel veel belangrijke onderwerpen.

Ik ga nog maar weer eens even kijken en luisteren. Maar veel hoop heb ik niet.

Niet onterecht, zo blijkt. Het is bijna een geruststelling dat er bezieling zit in sommige politici die voor een zaak en voor groepen opkomen (Roemer, Slob, Thieme). Er is ook sprake van ontwijken, van retorische trucs die op tijd voorzien moeten worden om er niet in geluid te worden. En van een integrale visie op de samenhang van de systeemproblemen, gekoppeld aan een ‘materialistische’ opvatting over de duurzame oplossing van het energieprobleem in 2050. Waarvoor internationale samenwerking en investering in kennis en technologie noodzakelijk zijn, en een over een langere tijd met een vaste koers toewerken naar het doel. Opvallend is ook het accent dat wordt gelegd op het algehele belang van een goede maakindustrie, gezien het conjunctuurgevoelige karakter van een diensteneconomie. Waarvoor extra geld geïnvesteerd moet worden in technisch (vmbo en mbo) onderwijs. Zoals er oog is voor het wegnemen van perverse volumeprikkels in de zorg om de kosten beheersbaar te houden. Maar er zijn ook tactische blunders in het debat dat zich toespitst op 100.000 mensen die in 2014 hun recht op dagbehandeling verliezen omdat in het regiem daarna de gemeenten die taak overnemen en er juridisch geen rechten maar alleen voorzieningen zullen zijn. En in het opkomen voor de huursector, zonder oog voor de vele ‘faux pas’ van bestuurders van woningcorporaties en de belangenconstellatie van bouwsector en andere intermediairs er om heen. Roemer roept dat bij de huidige korting de woningbouwcorporaties over anderhalf jaar failliet zullen zijn. Terwijl ze 200 miljoen durven investeren in een schip dat nog 30 miljoen waard is, in derivaten gaan handelen en ik weet niet wat nog allemaal meer voor ondeugende ‘fun’ hebben uitgehaald²⁵.

Van een heel andere orde is mijn ‘ontdekking’ dat ik (altijd) pas begin te denken door middel van een tegenstelling. Wanneer ik twee uitersten heb neergezet komt daartussen het denkproces aan de hand van waarnemingen, symptomen, problemen, feiten op gang. *Louter gedacht*, het manuscript dat ik in augustus 2007 in Groesbeek afrondde, bevat een dubbele tegenstelling: lezen en schrijven; organisatie en cultuur. Ik ontdekte gisteren dat ik toen met hetzelfde thema bezig was als nu. Alleen niet in termen van een inmiddels uitgebroken crisis, niet in termen van een (her)structurering van culturele ervaring (wel van een overgangstijd) en niet in termen van de twee mensbeelden (psychologisch en neurologisch). In het manuscript daarna, *Het nieuwe adviseren* uit oktober 2010, over cultuur maken, spelen de begrippen rationaliteit en emancipatie een hoofdrol. Al streepte ik die later weer door.

Het in beide eerdere manuscripten gestoken werk is de moeite en tijd waard geweest. ‘Tussen’ de beide mensbeelden, die ik niet meer in absolute zin hanteer, maar als one-way screens die aan de ene kant weerspiegelen en waar je aan de andere kant doorheen kunt kijken, biedt het thema (her)structurering van culturele ervaring de kapstok waar ik naar op zoek was.

Filosofisch (noch systeemtheoretisch) ben ik tot nu toe echter voldoende toegekomen aan de derde positie die filosoof Charles Taylor aanreikt (zie p. 16):

1. je kunt de juiste woorden zoeken omdat je verwikkeld bent in een proces van ‘sterke zelf evaluatie’ van je emoties en motieven (betekenishorizon);
2. je kunt dat doen als wijsgerig ingestelde mens, verwikkeld in een proces van ‘zelf interpretatie’, ten aanzien van de moderne situatie (modern als in moderne maatschappij) en

---

²⁵ In de week van 19 november 2012 komt het Waarborgfonds van de woningbouwcorporaties met een rapport waaruit blijkt dat 41 corporaties failliet gaan wanneer de kabinetsplannen over huurwoningen en over de verhuurdersheffing (door corporaties te betalen en die in 2017 oploopt tot € 2 miljard) doorgaan. Kortom: ook deze kabinetsmaatregel gaat met tactisch tegenspel te maken krijgen. Want arme corporaties gaan bouwplannen voor huurwoningen stilleggen en dat betekent dat de bouwbedrijven nog meer in de crisis worden geduwd. Niemand stelt de vraag of de corporaties organisatorisch gezond genoeg zijn om te kunnen overleven. En of de ‘vastgoedsector’ in de meest ruime zin van het woord al van zijn ‘dopingzondaars’ is verlost. Lijkt me heel sterk.

3. je kunt dat als filosoof doen, in een conceptuele analyse, waarin je zoekt naar de juiste woorden betreffende de ‘natuurlijke geschiedenis’ (Bransen, 1997, 185).

Verder dan aanzetten hier en daar ben ik nog niet gekomen. Voorbereidend heb ik al wel het nodige bestudeerd, maar daar moet ook nog heel veel gebeuren. Ik schuif dat elke keer voor me uit, omdat ik dan weer helemaal gefascineerd ben door iets anders. Dat eerder stof biedt voor de eerste twee posities van Taylor dan voor de derde. Eerder in kroniektaal dan in conceptuele taal kan worden uitgedrukt.

Zo’n fascinatie in deze dagen is *Terugkeer ongewenst* van Charles Lewinsky (2011, vertaling 2012). Een boek waarvoor ik naar Kleef zou willen rijden om het in het Duits te kopen en verder te lezen. Moet prachtig Duits zijn, alhoewel de vertaling ook loopt als een trein.

Fascinerend verteld verhaal over Kurt Gerron (eigenlijk Gerson), een beroemd joods Duits acteur en regisseur, naast Brecht, Dietrich, Lorre.

Vanuit Taylor’s eerste positie krijg je als lezer zijn innerlijke dialoog te horen over hoe hij geworden is wie hij is. Terwijl hij aan zijn laatste rol bezig is in het drama waarvan de afloop vast staat. Hij bevindt zich in de hel die zijn opa hem als volgt verklaarde: een mens wordt in tweevoud geschapen, één keer van vlees en bloed en één keer als beeld van hoe hij kan worden als hij zijn aangeboren talenten en capaciteiten het best benut. Dat beeld wordt heel zijn leven in een hemelse kunstgalerij bewaard. Als iemand sterft moet hij voor dat beeld gaan staan en het vergelijken met wat hij er echt van heeft gemaakt. Met het verschil tussen die beide geconfronteerd worden, dat is de hel.

In Theresienstadt krijgt hij de opdracht om een film te maken (zie Youtube). De ontzagwekkendheid van de geschiedenis, van wereldoorlogen en vernietiging, wordt verteld en ook voor lezers gereflecteerd. ‘Het was erg’ zullen de mensen op een dag zeggen als ze aan ons denken, maar het zal geen echte verontwaardiging meer zijn, alleen nog de herinnering eraan (103). De persoonlijke en historische gebeurtenissen gaan naadloos in elkaar over in het zonder vooropgezet doel acteur worden. Een vette acteur voor wie de ensceneerbaarheid van de wereld een vanzelfsprekendheid is (10). Hij kan niks anders. ‘Geënceneerd heb ik altijd. Dat is me waarschijnlijk aangeboren.

( ) Zelfs als ik op de planken stond, gaf ik mezelf constant een rol. Niet de rol die het stuk tekst voor me op het oog had, maar die van acteur. Ik stond de hele tijd als mijn eigen regisseur naast me. Ik spéélde te toneelspeler altijd alleen maar’ (227; zie ook 305, 306). ‘De kunst ( ) bestaat erin de werkelijkheid niet uit het stuk te schrappen, maar er een fopneus op te pakken. ( ) een die mooier is dan de echte’ (35).

Zo maakt deze mens bij een paar cruciale gebeurtenissen in zijn leven ook fopneuzen voor zichzelf. Gebeurtenissen waarin hij had kunnen overeenkomen met het beeld van hem dat bij zijn geboorte in de hemelse kunstgalerij was opgeslagen. ‘Maar zo was het niet’, volgt daar steeds op. De fopneus versterkt de hel na zijn dood.

Dankzij de vele verhaal mogelijkheden van (Duits) toneel en film, komedie en tragedie, dramaturgie en acteren, en dankzij de door opa ooit verklaarde hel waarin Gerron zich bevindt, schrijft Lewinsky in een prachtige ironische stijl. We zijn op de hoogte van het permanente zelfbedrog en niets stopt ons. We schrijven steeds hetzelfde draaiboek, als een Alemann (een schrandere stofjas). Totdat een ander draaiboek, *Mein Kampf*, een andere film voortbrengt waarin de heldenrollen gereserveerd zijn en voor de anderen alleen de schurken worden overgelaten (220). Hier laat ik het even bij, ik ben pas halverwege het boek. En heb natuurlijk de neiging om er in door te blijven lezen.

16 november

Nederland is (voor de derde keer sinds 2008) in recessie. Blijkt uit de gisteren gepubliceerde kwartaalcijfers van het CBS. En in vergelijking met andere Europese landen doen we het veel slechter op dit moment. Werkloosheid is opgelopen naar 6,8 % en dagelijks kondigen bedrijven nu herstructureringen en ontslagen aan. Oorzaken: teruglopende consumentenbestedingen, overheidsbestedingen, dalende export.

In het commentaar van Ewald Engelen in *Met het oog op morgen* (15 november 2012) herkende ik veel van wat ik hiervoor op verschillende plaatsen in deze tekst ook beweer. Dat geeft mij vertrouwen in mijn eigen oordeelsvermogen. Engelen komt binnenkort met een boek *Ongeluk in slow motion* waarin hij verklaart waarom het relatief lang duurt voordat we in Nederland iets van de crisis merken. Maar dat we onherroepelijk naar de botsing onderweg zijn, met hogere werkloosheid en een middenklasse op de rand van een skyfall. Hij vindt het onverstandig (dom) dat de overheid bezuinigt waar ze moet stimuleren en door lastenverzwaring eigenlijk de motor van de economie (consumentenbestedingen) nog meer gaat afremmen. Zodat het nog langer duurt dat we in de crisis blijven zitten. En hij wijst erop dat we op onnederlandse wijze conflicten met elkaar zullen gaan uitvechten. Hij zei het anders, maar zo bedoelde hij het wel.

In China is een nieuw bestuur van 7 mannen onder leiding van Xi Jinping gekozen. Een rode prins uit een van de maoïstische families die al jaren lang hoge posities in de partij innemen. Maar die waarschijnlijk denkt in termen van de groei besturen en de welvaart verdelen. Iemand die ook in de VS heeft gestudeerd, goed Engels spreekt en wiens vrouw als zangeres in China minstens zo bekend is.

Het denkwerk tot nog toe heeft ook een te materialiseren opbrengst. Als opvolger van het Soul Department (onderdeel van colleges Management en filosofie: onderzoek het zelfontwerp, de 'ziel'), van de OCPC en van de DoenKruimte (mensen leren hun eigen structuren ontwerpen), maak ik sinds vandaag schetsen van *de verhoorkamer*. De term verhoorkamer is natuurlijk niet echt attractief. Het mag ook onderzoekskamer of wat dan ook genoemd worden²⁶. We verhoren onszelf kritisch over waar we mee bezig zijn. Zo'n kamer heb ik bijvoorbeeld nodig om met de verkenners aan de slag te kunnen gaan.

Het is een ruimte met op twee wanden elk een spiegelende ruit (one way screen), een voor het psychologisch en een voor het neurologisch mensbeeld. Als een accolade over beide wanden teken ik de (her)structurering van culturele ervaring.

In deze ruimte reflecteren mensen vanuit de eerste of de tweede positie van Taylor op structuren in crisis en op het mensbeeld dat misschien aan het veranderen is. {Of op de drie vragen: 'hoe te leven', 'hoe samen met anderen te leven' en 'hoe te organiseren'??} Mensen kunnen ook van buiten af kijken op wat ze binnen doen. En daarmee in Taylor's derde positie terecht komen. {waarin ik dan niet alleen met een conceptuele analyse, bijvoorbeeld Hacker, maar ook met Jaspers' meditatie en communicatie aan de slag wil }

Het ontwerp van de ruimte is bedacht vanuit die derde positie (en, geef ik toe, ontstaan vanuit de tweede positie).

{In de context van organisaties kan Luhmann's eerste, tweede en derde orde waarnemer worden gebruikt }

Van belang in de ruimte is jezelf te zien door in één van beide spiegelruiten te kijken – in het licht van het ene of het andere mensbeeld. Vanuit jouw ervaring met de crisis, vanuit jouw zicht op het leven in een nihilistisch tijdperk, vanuit je eigen zoektocht naar je psyche of naar je neurologisch systeem. Is de combinatie van zwakke structuren en chronisch reflecterende subjectiviteit op jou, in jouw situatie van toepassing? Hoe kijk je tegen het zoeken naar

---

²⁶ In oktober 2013 is dit veranderd in 'oefenruimte voor zelfbeschrijving'. Met de kennis van een jaar meer onderzoek zijn in het betreffende concept hoofdstuk ook allerlei wijzigingen doorgevoerd. In dit hoofdstuk staan latere toevoegingen tussen { }.

identiteit aan? Is die chronisch reflecterende subjectiviteit de blinde vlek (het onderscheid) van de eerste orde waarnemingen waarmee je werkt in sociale systemen waar je deel; van uit maakt?

Of ervaar je je zelf als tussen structuren (en culturen) heen vallend? Maar wel als knooppunt van relaties en met de talenten die iets zeggen over het niveau waarop jouw neurologisch systeem werkt? Hoeveel inzicht heb je daarin? In de netwerken waarin je beweegt? Hoe zien die eruit? Lees je Ayn Rand? { Wat vind je van het succes van de deeltjesversneller en van het ontdekken van het laatste elementaire deeltje? Wat vind je van David Whyte's uitnodiging van je loopbaan als een pelgrimage? Wat vind je van Stegmaier's stappenplan over je oriënteren in het oriëntatieloze? }

In mijn verbeelding zie ik mensen in die kamer bij elkaar zitten. Over de spiegelruiten glijden projecties (van begrippen, maar ook beelden van situaties, grafieken met gegevens over economie, de tekst van Whyte's uitnodiging van werk als pelgrimage naar je identiteit, { beelden gemaakt van de aarde van achter Saturnus } etc.) die de reflectie op gang brengen, met geluiden, bijvoorbeeld commentaren à la Engelen, of passende muziek.

Het oefenen wordt begeleid om de individuele ervaring met die van anderen te verbinden. Mensen reflecteren over eigen projecties op de spiegelruiten en onderzoeken die samen met anderen. Dialoog brengt gemeenschappelijke en krachtiger inzichten tot stand. Hier past goed in dat het nihilisme waarover Stegmaier het heeft en waarover Dreyfus en Dorrance Kelly het hebben, in de spiegel van het psychologisch mensbeeld anders 'werkt' { Cassirer: receptor system – symbolic system – effector system } dan in de spiegel van het neurologisch mensbeeld. Wellicht gaan mensen daaruit afleiden dat het psychologisch spiegelen zinloos is geworden. Dat moet ik nog verder uitzoeken.

De ruimte is uiteraard een ontwerp van een culturele tussenwereld. Maar ook een ruimte waarin culturele tussenwerelden à la Erasmus half ontworpen worden. Hangt ervan af met wie je in de kamer zit. Wat voor soort infrastructuur je ter beschikking stelt of hebt.

20 november 'Het-drie-keer-nèks-groepje'

Onder het eten komt deze zelftypering van Jan, Jac en mij met veel lol tot stand. Optelsom van 'het-dikke-ik' (Jan), 'dikke-nek' (Jac) en 'dikke-niks' (Harrie). Het was me weer het avondje wel. We gissen hoe lang we nu al om de drie weken samen aan filosofie doen. Elf, twaalf jaar? Vanochtend maar even nagekeken. We blijken op het eind van het 10^e jaar bezig te zijn. Begonnen in januari 2002 met *Was ist Philosophie?* van D. von Hildebrandt (1960). Zijn tegenstanders zijn de onze, maar zijn 'Wesensschau' is niet onze keuze. Daarna zijn we meteen Wittgenstein gaan lezen. En nu zijn we nog steeds bezig met grammaticaal realist Hacker. Een boek dat een uitstekende oefening in grammaticale analyse biedt. Degene die filosofie louter als conceptuele activiteit beoefent kan het daarbij laten. Degene die filosofie nog als iets anders { 'als ständige Selbsterziehung des Menschen als einzelne' bijvoorbeeld } probeert te beoefenen, kan veel van de concepten leren. Heb je eenmaal kennis gemaakt met Hacker en je erin verdiept, dan valt in 2012 niet te ontkennen dat filosofie beoefenen over elk onderwerp, niet alleen over 'human nature', conceptueel en analytisch tenminste aan deze kwaliteitsnorm in de filosofie moet voldoen.

Teruglezend in Von Hildebrandt zie je een (laatste?) poging om een metafysica te redden tegen de tendensen in die tijd in. Filosofische kennis staat daar in dienst van de vragende mens, in Kierkegaard's existentialische zin. Het is geen ironie dat vijftig jaar later, bij alle vanzelfsprekendheid van anti-metafysische filosofie, de tijdschriften weer juist over Kierkegaard en over religie-ervaringen gaan. Wat mede het succes verklaart van een boek als *All Things Shining*.

Ik schrijf over het gesprek gisteravond omdat twee met mijn project samenhangende onderwerpen ter sprake kwamen.

Na aanvankelijk enthousiasme (Jan las ATS in de trein naar Luzern, waar Dirk en hij twee keer per jaar college geven over hun boek dat daar wordt gebruikt) werd Jan hevig teleurgesteld in ATS. *Poiesis* (maken) als centrale categorie, waar dat *praxis* (handelen) moet zijn. Of mij dat niet was opgevallen? Nee, zei ik – en ik vroeg me af waarom niet. ‘Whooshing’ is wel het ergste wat er kan gebeuren, zei Jan. Als er geen reflectie plaatsvindt aan de bijdrage die aan het doel, het goede leven, wordt geleverd. Daar hanteren D en D *meta-poiesis* voor, bracht ik er tegen in. Kennelijk was Jan al zo ver heen geweest dat hem dat niet meer was opgevallen. Het boek was al weggelegd, zeker bij het doorbladeren van het laatste zwakke hoofdstuk. Jan kwam met stevige oordelen over het werk van Dreyfus – die er alles aan doet om niet Aristotelisch te worden. Ik probeerde nog dat het knappe van ATS voor mij toch ook wel zit in de precieze interpretatie van de Odyssee, de Oresteia, de Divina Commedia etc. En in het adresseren van het probleem dat het nihilisme levert voor mensen die zinloos leven geen keuze vinden, maar geen uitweg zien. Ook daarover haalde hij zijn schouders op. Open deuren, allemaal al bekend. Bij hem dan. Bij mij niet. Het is me een raadsel waar hij dat allemaal van weet. ‘Hij leest nooit’ maar weet dit wel allemaal. Dat was de eerste link met mijn project. Het gevoel: doe ik het wel goed, ik span me toch behoorlijk in en dan zie ik onkritisch de praxis-kritiek over het hoofd. Wat kun je van iemands filosofische zoektocht verwachten die nog zulke beginnersfouten maakt?

De tweede link met mijn project ging over Ayn Rand²⁷. Zowel Jac als Jan bleken al een flink eind onderweg in *Atlas Shrugged*. Jac leest het omdat stiefzoon T het als (materiaal voor) zijn levensfilosofie omarmt. Jan leest het uit nieuwsgierigheid. Ik wilde Jac al vragen of T aan mijn geplande interviews met verkenner mee zou willen doen. Dit bood me de gelegenheid tot het voorzichtig lanceren van het vermoeden over slim zijn/nihilisme voorbij/Rand’s objectivisme en denken over (her)structurering van culturele ervaring. Bewust heb ik die term, noch het psychologisch en neurologisch mensbeeld genoemd. Jac’s geheel eigen, kenmerkende, onvervroren reactie: dat is de verkeerde vraag. Daar zit je dan. Ik moet inmiddels weten dat Jac’s reactie altijd begint met ‘nee, hoor’, vriendelijk maar beslist uitgesproken. Toch werd mijn, ook eerder al bij Jan opgeroepen gevoel van ‘doe ik het wel goed?’ erdoor versterkt. Of eigenlijk het gevoel: ik doe het niet goed.

Wanneer je Jac’s argumenten hoort bij ‘dat is de verkeerde vraag’, valt het allemaal wel mee. Verklaart T’s persoonlijke ontwikkeling mede waarom Jac dat een verkeerde vraag vindt. Maar toch: die opvallende reactie bij mezelf.

Jac was met tegenzin begonnen in *Atlas Shrugged*. ‘Moet ik nou die rechtse zooi lezen?’ Maar is toch ook wel gefascineerd geraakt door het verhaal. Zowel Jan als Jac stuit het cultuur makende kenmerk van de activistische hoofdpersonen tegen de borst en het contrast met de weke volgers eveneens (prime movers en second handers; creators en parasites). Slecht uitgewerkte karakters. (Rand meent dat al voldoende in *The Fountainhead* te hebben gedaan; *Atlas Shrugged* gaat over de wijze waarop in relaties tussen mensen de wereld door de creators in beweging komt). Jan en Jac vinden het een boek voor adolescenten, een cult boek dat net als Nietzsche’s *Zaratoestra* door velen wel wordt aangeschaft, maar niet gelezen. OK, dat zal ook wel zo zijn, vermoed ik. Maar toch opvallend, bracht ik er tegen in, dat juist in onze van nihilisme doordrongen tijd, jongeren tot en met premier Rutte toe, dit boek uit (1957) omarmen. Er iets in lezen dat in hun werkelijkheid toegepast kan worden. Cultuur maken is een hot issue.

Tot zover, en bij hoge uitzondering, deze aantekeningen naar aanleiding van het ‘Drie-keernèks’ groepje van gisteravond.

---

²⁷ Zie noot 37

22 november

Traag. Zowel wat betreft woorden en zinnen. Als wat betreft studie en productie. Ik weet dat ik Hacker (of Luhmann over tweede orde waarnemingen) moet gaan doen. Bladzijde voor bladzijde. Maar ik ontwijk, laat ze liggen waar ze (klaar) liggen.

Daartegenover verdiep ik me in wat Gadamer zegt over Karl Jaspers en in het enige boekje dat ik van Jaspers zelf heb (Inleiding tot de filosofie, uit 1951). Begin je daar aan dan ben je voordat je het weet *Philosophische Lehrjahre* (1977) van Gadamer aan het herlezen. Het bevestigt wat ik al wist op een nieuwe manier. Ooit gebruikte ik het om *Wahrheit und Methode* van Gadamer dat ik voor een tentamen bestudeerde, te kunnen plaatsen. Nu zoek ik dingen omtrent Jaspers' filosofie uit omdat ik niks over hem weet, maar eigenlijk hem altijd wel een keer heb willen bestuderen en nu zijn naam en werk tegenkom. In Safranski's biografie van *Heidegger*, als vertrouwenspersoon voor Hannah Arendt (zie de biografie van Young-Brühl, 1982) en in *All Things Shining* (163) als de bedenker van de 'Axial Revolution' ('the cross cultural turn in the first millenium BC' waardoor het goddelijke, het transcendentie aan gene zijde van gewone menselijke bloei werd gelegd).

Dit zegt Gadamer (1977, 207, 208) over de filosofie van psychiater/filosoof Jaspers:

'Er sagte einmal selber von seiner Philosophie, sie wolle ein Transzendieren systematisch vollziehen: "in der philosophischen Weltorientierung, um zur Schweben zu bringen über alle Fesselung an gewußte Dinge in der Welt, - in der Existenzerhellung, um zu erinnern und zu erwecken, was eigentlich der Mensch selbst ist, - in der Metaphysik, um die letzten Grenzen zu erfahren und die Transzendenz zu beschwören...Es entfaltet sich ein Denken, das nicht bloß ein Wissen von etwas anderem ist, auf das als ein Fremdes es sich bezieht, sondern das selber ein Tun ist, ob es erhellend, erweckend, verwandelnd wirkt".

Jaspers' filosofische logica brengt de aan elkaar tegengesteld geraakten rede en existentie, waarvan de een niet zonder de ander kan, weer samen. De filosofische logica

'( ) entfaltet das Selbstbewußtsein der universalen Vernünftigkeit, die sich auf dem Grunde einer solchen existenziellen Bewegung ausbreitet' (idem).

'Philosofieren ( ) heet om zijn innerlijke onafhankelijkheid strijden onder alle voorwaarden' (Jaspers, 1951, 111).

Een veelzijdige dubbelzinnigheid kenmerkt onafhankelijkheid, legt Jaspers uit. Maar we zijn slechts onafhankelijk wanneer we met de wereld vervlochten zijn (117) en onafhankelijkheid is afhankelijk van de transcendentie (119). Filosofieren is de leerschool voor deze onafhankelijkheid (120). Zij gaat twee wegen: in de eenzaamheid van de *meditatie* door alzijdige bezinning – en met mensen in de *communicatie* door alzijdig wederkerig begrip in samenwerken, samen spreken, samen zwijgen (123).

De inhoud van de meditatie is

- zelfoverdenking (ik oordeel over mezelf)
- transcendering (proberen af te dalen tot het fundament, 'het codeschrift lezen met behulp van Poëzie en Kunst')
- bezinning op wat nu moet worden gedaan.

Hierna volgt het open stellen voor onbegrensde communicatie 'wat zich niet door communicatie verwerkelijk, is nog niet ( ) De waarheid begint waar meer dan een is' (125). Ik kan met het voorgaande instemmen. Wie weet heb ik dit ooit in mijn 'ontwaken' mij eigen gemaakt. In elk geval is dit filosofisch uitgangspunt deel van de cultuur waarin ik ben opgeleid. Dus misschien is dit een terugkeer, een herinnering aan wat mij toen heeft geïnspireerd en in de vele jaren daarna pas doorleefd is geraakt.

Leren leven en kunnen sterven is hetzelfde (127) en dat is filosofie. Zich wagen in het leven, redelijkheid onbeperkt te laten heersen bij het zien, vragen en antwoorden en dan zijn weg te gaan zonder het geheel te kennen en toch te leven in de zekerheid van de transcendentie (samengevat, 126).

De mens is afscheidbaar van zijn wetenschappelijke kennis, maar mens-zijn en filosoferen zijn onafscheidbaar. Het leven is door de gedachte doortrokken. En dat moet worden onderscheiden van het onderbrengen van de afzonderlijke gevallen van het reële leven onder voorschriften, van dingen onder empirisch gekende soorten of feiten onder juridische normen (128).

Ik vind in Jaspers een mooi kantelpunt ten opzichte van Hacker's conceptuele analyse van de mens en Luhmann's conceptuele analyse van sociale (en psychische) systemen. Die beide verlaten op verschillende wijzen deze mogelijkheid van filosofie beoefening.

Overigens is er een *Historisches Wörterbuch der Philosophie* – in de jaren '70 ontstaan (onder leiding van Ritter) en sinds een aantal jaren compleet en nog verkrijgbaar. Wat levert een vergelijking tussen de door Hacker behandelde concepten en dit HWP op?

En, voor ik het vergeet, ook uit Gadamer's portret van Scheler, deze typering van filosofie: 'Finden Sie nicht, daß Philosophie so etwas wie das Ziehen von Puppen an Drähten ist?' Waarmee Scheler bleek te bedoelen: 'Es war weit mehr ein Gezogenwerden' (1977, 71). Je laten meevoeren op de kracht van andermans (bijvoorbeeld Aristoteles') gedachten in je eigen denken. De eros van het denken. Mooi.

Een paar uur later bedenk ik dat ik met deze uitspraak wel helemaal het metafysische (bewustzijns)pad op ga dat juist door Hacker (conceptuele analyse) en Luhmann is verlaten. Een van de mogelijke aanpakken die ik voor me zie om deze splitsing te leren overzien, is ze in twee kolommen naast elkaar te zetten en ze zo woord voor woord (filosofisch) uit te pluizen. Een hele klus. Bij het nadenken over deze taak en de tijd die ik er aan wil besteden, mag ik evenmin vergeten dat ik nog (tenminste) drie stromingen wil onderzoeken die ik nog niet aan de orde heb gesteld. Descriptieve metafysica; Capabilities benadering. {en kritisch realisme?}

Ik prijs me gelukkig met Scheler's uitspraak. Filosofen maken verschil wat betreft de filosofen die aan hen trekken. Het is dus een omgekeerd marionettentheater. De speler wordt bespeeld en raakt daarom filosofisch op drift. Dat biedt al veel mogelijkheden.

Filosofie als manieren om de werkelijkheid 'weg te maken' is in die metafoor dus je door een filosoof laten 'bespelen' die je daartoe in staat stelt. Laat mij zien door welke poppen jij bespeeld wordt en ik zal zeggen of je beeld van je zelf in de werkelijkheid beide (of een van beide) weg maakt of juist beleefbaar en voorstelbaar maakt. En of je daar redelijk of onredelijk in bent. In een bestaan dat in zijn begrenzingen van lichaam en geest het mysterie daarbuiten niet ontkent, maar het middel van de rede als het hoogst reikende erkent (niet beperkt tot wetenschappelijk werken). Bestaansredenen.

23 november

Opluchting bij het herlezen van de onderzoeksopzet van het eerste deel.

De tekst waarin ik mijn redenering uiteen zet, kan weg. Geen herschrijven aan. Veel te verwrongen door de destijds ondernomen poging om te zoeken naar woorden die bij het onderwerp passen. De opzet zelf blijft staan, want de sporen volg ik nog steeds. Op de voorspelde wijze. Met uit de bocht vliegen. Ik bewaar de tekst als herinnering aan een waardevolle tussenstap. Zonder die tussenstap zou ik niet verder gekomen zijn.

26 november

Het is aanmatigend om je met kroniek schrijven bezig te houden, als je jezelf met Geert Mak vergelijkt. Ik lees nu *Reizen zonder John* (2012) over zijn tocht, door de Verenigde Staten in het voetspoor van John Steinbeck die dat in 1960 deed. Mak schreef een mooi, tastbaar, beeldrijk en informatief boek over het land en zijn bewoners, zijn cultuur en erfgoed, de cijfers over hoe het met ze ging en gaat, over de staat en de straat. Omvangrijk, degelijk gedocumenteerd, leesbaar als reisverslag. Dus ik laat een vergelijking wel uit mijn hoofd. Op verschillende plaatsen in het boek buigt Mak zich over situaties waarvan hij een interpretatie geeft die mij bekend voorkomt. Waarvan ik denk: daar heb ik het op pagina x of y van hoofdstuk ...over. Wat ik daar beweer vindt ondersteuning in wat Mak zegt. Of: Mak zegt het beter dan ik heb gedaan.

- De politiek volstrekt partijdige nieuwsmedia (p. 243)
- De diepe weersin tegen de professionele middenklasse die een stortvloed (niet geweldadige controle mechanismen) liet neerdalen van 'bevelen, diagnoses, instructies, beoordelingen, definities – zelfs, via de media, suggesties voor de beste manieren om te denken, te voelen, geld te besteden en te ontspannen' (p. 254) [wat me tussen haakjes aan het denken zet over mijn eigen oordeel over de invloed van professionals, of in elk geval over de bereidheid om hen op grote schaal in te huren – Mak noemt hier de namen van de demagoog Russ Limbaugh die conservatieve waarden verdedigt en de politiek essayist Barbara Ehrenreich]
- En tot slot: de toenemende populariteit van magisch-positief denken. Zich gaandeweg uitbreidend van de religieuze wereld tot in zakelijke kringen. Een motivatie industrie met een jaaromzet van \$ 10 miljard (p. 290). Misschien, voegt Mak eraan toe, omdat werkelijkheid en droom steeds verder uiteen groeien en alleen nog een wonder een brug kan slaan.

In welke mate kan ook Jaspers' denken (in de tijd van de atoombomangst) tot dit magisch-positieve denken worden gerekend? Of dat van Dreyfus en Kelly dat in de VS in elk geval een markt aantreft voor bestsellers? Waarin ligt het onderscheid?

Nu ik dit bij Mak gevonden heb, ga ik ze achteraf nog maar even als noten in mijn eigen tekst verwerken. Om te laten zien dat ik niet de enige ben die dergelijke ideeën heeft.

27 november

Vandaag ben ik serieus in Luhmann's *Die Kunst der Gesellschaft* bezig. Wat ik lees is me al bekend, ofwel ik worstel met wat Luhmann bedoelt met zijn formele benadering. Na een paar uur in hoofdstuk 2 (92-165, in 13 paragrafen) over de tweede orde waarneming kom ik een passage tegen die me laat 'instappen'. Die passage gaat over het specifieke verschil tussen het kunstsysteem en andere functiesystemen: die ligt in de 'dinglicher fixierung von Formen'. De tweede orde waarneming in het kunstsysteem heeft altijd met iets te maken dat gemaakt (hergesteld) is in het tastbare (Wahrnehmbaren) domein. Een belangrijk gevolg ervan is dat ze bevrijdend werkt op de voorwaarde van consensus.

'Gerade in einer Umbruchszeit schickt die Gesellschaft sich selbst auf Konsenssuche, und generalisiert nur die Symbole, die dies noch in Aussicht stellen können ( ) Heute beginnt man dagegen einzusehen, daß kommunikative Koordinationen sich an Dingen und nicht an Begründungen orientieren (verwijzing naar Serres en naar Wagner), und daß Begründungsdissense erträglich sind, wenn die dingvermittelten Abstimmungen funktionieren' (125)

Kunst maakt een speelse verhouding mogelijk tot vragen van consensus of dissensus.

Afwijkende meningen worden dus niet buitengesloten (wat anders wel het geval is). Afscheid van Parsons' door een 'shared symbolic system' vastgelegde consensus Maatstaf van een adequate observatie is 'ob man den Direktiven nachvollziehen kann, die durch die Formentscheidungen des Kunstwerks für angemessenes Beobachten festgelegt sind' (126).

Heeft het technologisch netwerk, 15 jaar nadat Luhmann dit schreef, op dit moment niet soortgelijk ‘Dinghafte’ effecten? Nu maar weer verder dan.

30 november

Als een boekhouder sluit ik deze maand dit logboek af. Waarvan het mij steeds meer blijkende nadeel – net als veel andere weblogs (Rijnlands-weblog bijvoorbeeld) – is, dat je ervan uitgaat dat lezers zelf wel bepalen wat ze er tussen uit halen.

Wat ik doe of meemaak kan voor mijn gevoel bijna niet buiten dit logboek blijven. Moet daarin worden opgetekend. Wat uiteraard onzin is. Dit dwingt mij toch om naar een vorm te zoeken waarin de kroniekstijl gedijt, zonder steeds aan het opschrijven van gedachten en het rapporteren van gebeurtenissen vast te zitten.

Afgelopen woensdag, donderdag en vrijdag (vandaag) heb ik mijn werk een beetje moeten plooiën naar de activiteiten die ik buiten de deur (o.a. ziekenhuis voor controle, bezoek) te doen had.

Ik ben op het pad van Luhmann doorgegaan. Via internet artikelen gevonden van Luderer (www.luderer.de) over tweede orde observaties. En die gelezen. Luderer vergelijkt interessanter wijze Luhmann’s behandeling van tweede orde waarneming met wat van Von Foerster daarover zegt en met het werk van Bateson (waar hij op is gepromoveerd). Tussen Luhmann enerzijds en beide andere trekt hij een streep. Wat systeemtheorie is bij de eerste is gebaseerd op een waarnemer/systeem scheiding en bij de beide andere op de eenheid van waarnemer en systeem. Of dat zo is laat ik even liggen. Von Foerster en Bateson hebben daarom meer een systemische theorie. Daarin is ook het onderscheid in biologische, psychische en sociale systemen, waartussen Luhmann weer een structurele koppeling moet aanbrenge(n), afwezig. Elk systeem is een integrale combinatie van aspecten die vanuit verschillende perspectieven belicht kunnen en moeten worden. Luderer heeft ook kritiek op Luhmann’s communicatiebegrip en laat met passages uit Von Foerster en Bateson zien, wat daar mis mee is.

Overigens viel mij op dat Luderer geen gebruik maakt van *Die Kunst der Gesellschaft*, wat toch een beetje vreemd is gezien het uitvoerige hoofdstuk dat Luhmann daarin schrijft over tweede orde waarnemingen.

De ezelsoren bij Ayn Rand, *Atlas shrugged*, tussen 30 november en 22 december gelezen, zijn vanaf hier verplaatst naar de bijlagen in deel 5 (niet opgenomen)

Vanavond ga ik deelnemen aan een bijeenkomst van het Ulbo de Sitter kennisinstituut in Middelbeers (bij Hilvarenbeek) – of all places. En dan volgende week weer verder.

Postscriptum

Het logboek wordt weer gesloten. Als je een verhaal wilt vertellen over de dilemma’s in deze tijd, moet je een roman à la Rand schrijven. In de Belgische krant de Standaard van afgelopen zaterdag, las ik dat een Franse ambtenaar twee boeken heeft geschreven over de lotgevallen in de Franse bureaucratie. Hilarisch en herkenbaar, maar eigenlijk diep triest – al is alles natuurlijk eenzijdig uitvergroet en alleen daarom ook fictie.

Wat betreft Nederlandse toestanden is dit weekend een concept rapport over wanbestuur bij Amarantis uitgelekt. De nieuwe staatssecretaris van Rijn kondigt maatregelen aan om fraude met PGB’s in de zorg te voorkomen. Waarvoor nog onlangs een directeur van een zorginstelling uit Lelystad is veroordeeld die anderhalf miljoen op haar eigen bankrekening had laten storten. Omdat dit geld aan aanvragers contant wordt uitbetaald en slechts 5% gecontroleerd wordt of er ook zorg voor werd ingekocht. Zelfs artsen en psychiaters hebben diagnoses vervalst om mensen aan PGB’s te helpen.

Er is in het begin (bij woningcorporaties, zorg- en onderwijsinstellingen) iets mis gegaan met het Toezicht model, hoor ik governance hoogleraar Goodijk zeggen op de radio. Of is hier

door de bestaande praktijken een regiem bedacht waardoor ze in hun eigen belang konden blijven profiteren in naam van ‘transparantie’? In elke sector zijn dat verschillende netwerken en belangen van instituties, organisaties en personen – die opdrachtgever zijn van experts als lobbyisten, juristen, accountants, notarissen, en functionele relaties onderhouden met beleidsmakers, wet- en regelgeving makers, inspectiediensten. Wie zijn, vóór dat Toezichtmodel werd ingevoerd, de critici geweest, die al voorspelden wat er zou gaan gebeuren? Hoe voorkomt het systeem die irritatie?

Terug naar 30 november. De discussie vanavond bij het Ulbo de Sitter kennisinstituut over de zienswijze van de sociotechniek op de I in de PBI regel, sluit daar bij aan. Met een explosief stijgend niveau van informatie (en niet van materie) in werk, en van informatietechnologie als productiemiddel, is een nieuwe categorie werk (als knooppunt in het netwerk van activiteiten) ontstaan waarvoor die lineaire PBI regel van De Sitter’s ontwerperegels getransformeerd moet worden in een circulaire Pi- IT – Bi regel. Mooie discussie waar ik me niet verder mee bezig ga houden. Dat heb ik tussen ’80 en ’00 genoeg gedaan. Een groot aantal onderwerpen bij de toenmalige technologische ontwikkelingen keren bij de huidige ‘cloud’ technologische debatten weer terug.

Ik heb me voorgenomen om in deze laatste maand van dit jaar, ter afsluiting van dit deel, een laatste hoofdstuk te schrijven over *De organisatieverhoorkamer*.

Voordat ik er aan begin te schrijven, maak ik een opzet. Die schrijf ik systematisch uit. Het hoofdstuk moet mij in staat stellen om mijn verhaal tot nog toe te vertellen. Met kennis van zaken, in attractieve taal, met sprekende beelden, in precieze woorden en toepasbaar op de eigen situatie vanuit de vraag: ‘wat staat mij dan te doen?’. Een test tegelijk van mijn eigen competentie en mijn ambitie. Waarin ik jammerlijk kan falen.

Tijdens het schrijven aan dit afsluitende hoofdstuk, werk ik parallel aan het afmaken van de losse draden in voorgaande hoofdstukken. Kortom: zonder stevige redactie van veel van het voorgaande, krijg ik dit nieuwe hoofdstuk niet op de gewenste poten. De eerste maand van het nieuwe jaar is ervoor gereserveerd. Eind januari moet ik een eerste concept geschreven kunnen hebben. Zonder muziek zal het niet gaan. Net als Dagny die in *Atlas Shrugged* op haar kritieke momenten een in die wereld nog niet bestaand 5^e concerto van Halley hoort (wel in Mulligan’s Valley), begeleidt pianomuziek mij dagelijks bij mijn queeste. Het werk moet eerst in gedachten gedaan worden, voordat aan materiële uitvoering te denken is.

- Hier nog aan toevoegen wat ik vond bij Frank van Harmelen, hoogleraar Knowledge Representing & Reasoning, wetenschappelijk directeur van het LarKCproject (Large Knowledge Collider) in Labyrint uitzending 5/12/12;
- bij Carolien Hummels’ oratie over fenomenologisch onderzoek-door-design voor de toekomst,
- bij (haar? medewerker) Rienske Klooster die een ontwerpersbestaan combineert met choreografie van mensmateriale interacties,
- en de verwijzing bij Hummels naar PP Verbeek’s werk over technologie²⁸ (hetzelfde als wat ik hierboven en in deel 1 beweer).

---

²⁸ Verbeek gaf 3 oktober 2013 een boeiend college over Heidegger, waarbij zijn filosofische opvatting over technologie, in contrast tot die van Heidegger, ook ter sprake kwam. (Human, serie filosofen).